

τίτλος πρωτοτύπου:
Hannah Arendt
The Human Condition
The University of Chicago, 1958

AREN
190 090 41
ARE

HANNAH ARENDT

Η ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

(VITA ACTIVA)

Μετάφραση
ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΡΟΖΑΝΗ
ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ ΛΥΚΙΑΡΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
«ΓΝΩΣΗ»

© 1986
για την ελληνική γλώσσα
ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΓΝΩΣΗ»

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΓΝΩΣΗ»
ΑΘΗΝΑ 1986

III. Ο ΜΟΧΘΟΣ

Στὸ ἀκόλουθο κεφάλαιο ἀσκεῖται κριτικὴ στὸ ἔργο τοῦ Marx. Αὐτὸ εἶναι κακὴ συντυχία σὲ μίαν ἐποχὴ ὅπου τόσοι καὶ τόσοι συγγραφεῖς, ἀφοῦ ἀπέκτησαν τὴν πνευματικὴ τους περιουσία δα-
νειζόμενοι ὁμολογημένα ἢ ἀνομολόγητα ἀπὸ τὸν ἀπέραντο πλοῦτο
τῶν μαρξικῶν ιδεῶν καὶ συλλήψεων, ἀποφάσισαν νὰ γίνουν ἐπαγ-
γελματίες ἀντιμαρξιστές, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μάλιστα ἕνας ἀνακά-
λυψε ἐν συνεχείᾳ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Marx στάθηκε ἀνίκανος νὰ δημιουρ-
γήσει πνευματικὴ περιουσία, λησιμονώντας πρὸς στιγμὴν τὶς γε-
νιές τῶν συγγραφέων ποὺ «εὐεργετήθηκαν» ἀπ' αὐτόν. Στὴν δυσχε-
ρῆ αὐτὴ περίστασις μπορῶ νὰ ἐπαναλάβω τὴν δῆλωσις ποὺ ἔκανε
ὁ Benjamin Constant ὅταν ἐνωσε ὑποχρεωμένος νὰ στραφεῖ κατὰ
τοῦ Rousseau: «J'éviterai certes de me joindre aux détra-
cteurs d'un grand homme. Quand le hasard fait qu'en appa-
rence je me rencontre avec eux sur un seul point, je suis
en défiance; et pour me consoler de paraître un instant de
leur avis... j'ai besoin de desavouer et de flétrir, autant qu'il
est en moi, ces prétendus auxiliaires». («Θ' ἀποφύγω, βέβαια,
νὰ συμπαραταχθῶ μὲ τοὺς συκοφάντες ἐνὸς μεγάλου ἄνδρα. Ἐν
τύχει νὰ συμφωνήσω σ' ἕνα καὶ μόνο σημεῖο μαζί τους, θ' ἀρχίσω
νὰ υποψιάζομαι τὸν ἑαυτὸ μου· καὶ γιὰ νὰ παρηγορηθῶ γιὰ τὴν
φάνηκα νὰ συμμερίζομαι μιὰ στιγμὴ τὴν γνώμη τους... αἰσθάνομαι
τὴν ἀνάγκη ν' ἀποκηρύξω καὶ νὰ στιγματίσω ὅσο περνάει ἀπὸ τὸ
χέρι μου τοὺς ἀπατηλοὺς αὐτοὺς συμμάχους»¹).

1. Βλ. 'De la liberté des anciens comparée a celle des modernes'
(1819), ἀναδημοσιευμένο στὸ *Cours de politique constitutionnelle* (1872),
II, 549.

11. «Ο ΜΟΧΘΟΣ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ ΜΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΧΕΙΡΩΝ ΜΑΣ»²

Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸν μόχθο καὶ τὴν ἐργασία, τὴν ὁποία προ-
τείνω, εἶναι ἀσυνήθιστη. Ἡ μαρτυρία τῶν φαινομένων ὑπὲρ τῆς
διάκρισης αὐτῆς εἶναι πολὺ ἰσχυρὴ ὥστε νὰ τὴν ἀγνοήσει κανεὶς,
καὶ παρὰ ταῦτα εἶναι γεγονὸς ἱστορικὸ ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς
σκόρπιες παρατηρήσεις, οἱ ὁποῖες ἐξάλλου δὲν ἀναπτύχθηκαν ποτὲ
οὔτε καὶ μέσα στὶς θεωρίες ὅσων τὶς διατύπωσαν, δὲν ὑπάρχει
τίποτα σχεδὸν νὰ τὴν ὑποστηρίξει εἴτε στὴν παλιότερη παράδοση
τῆς πολιτικῆς σκέψης εἴτε στὶς πολυάριθμες νεότερες θεωρίες γιὰ
τὴν ἐργασία. Ἐντούτοις, ἀπέναντι σ' αὐτὴν τὴν σπάνη ἱστορικῶν
μαρτυριῶν ὀρθώνεται μιὰ μαρτυρία σαφῆς καὶ ἐπίμονη, δηλαδὴ
τὸ ἀπλὸ γεγονὸς ὅτι κάθε εὐρωπαϊκὴ γλώσσα, ἀρχαία καὶ σύγχρο-
νη, περιέχει δύο ἄσχετες ἐτυμολογικὰ λέξεις, οἱ ὁποῖες δηλώνουν
αὐτὸ πού φτάσαμε τελικὰ νὰ θεωροῦμε ὡς μία καὶ τὴν αὐτὴ δρα-
στηριότητα, καὶ τὶς διατηρεῖ παρὰ τὴν ἐπίμονη χρῆση τους ὡς
συνωνύμων.³

Ἔτσι, ἡ διάκριση τοῦ Locke ἀνάμεσα στὰ χέρια πού ἐργά-
ζονται καὶ στὸ σῶμα πού μοχθεῖ θυμίζει κατὰ κάποιον τρόπο τὴν
ἀρχαιοελληνικὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸν χειροτέχνη, στὸν ὁποῖο

2. Locke, *Second Treatise of Civil Government*, πρῆρ. 26.

3. Ἔτσι, ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα κάνει διάκριση μεταξὺ τοῦ *ποιεῖν* καὶ τοῦ
ἐργάζεσθαι, ἡ λατινικὴ μεταξὺ τοῦ *laborare* καὶ τοῦ *facere* ἢ τοῦ *fabricari*,
πού ἔχει τὴν ἴδια ἐτυμολογικὴ ρίζα, ἡ γαλλικὴ μεταξὺ τοῦ *travailler* καὶ τοῦ
oeuvrer, ἡ γερμανικὴ μεταξὺ τοῦ *arbeiten* καὶ τοῦ *werken*. Σ' ὅλες αὐτὲς
τὶς περιπτώσεις μόνο τὰ ἰσοδύναμα τοῦ *labor* (μόχθος) ἔχουν τὴν κατηγορη-
ματικὴ ἔννοια τοῦ πόνου καὶ κόπου. Ἡ γερμανικὴ *Arbeit* χρησιμοποιοῦνταν
ἀρχικὰ μόνο γιὰ νὰ δηλωθεῖ ἡ ἀγροτικὴ ἐργασία πού ἐκτελοῦσαν οἱ δουλο-
πάροικοι καὶ ὄχι ἡ ἐργασία τοῦ τεχνίτη, ἡ ὁποία ὀνομαζόταν *werk*. Ἡ γαλ-
λικὴ *travailler* ἀντικατέστησε τὴν παλαιότερη *labourer* καὶ παράγεται ἀπὸ
τὸ *tripalium*, ἓνα εἶδος βασανιστηρίου. Βλ. Grimm, *Wörterbuch*, σελ. 1854
κ.έ., καὶ Lucien Fèbre, 'Travail: évolution d'un mot et d'une idée',
Journal de psychologie normale et pathologique, τόμ. XLI, ἀρ. 1 (1948).

ἀντιστοιχεῖ τὸ γερμανικὸ *Handwerker*, καὶ σ' ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι,
ὅπως καὶ οἱ δοῦλοι καὶ τὰ ὑποζύγια ἐξυπηρετοῦν τὶς ἀνάγκες τοῦ
βίου»,⁴ ἢ, στὰ ἑλληνικὰ, ἀσκοῦν τὸ τῷ σῶματι ἐργάζεσθαι, ἐργά-
ζονται μὲ τὸ σῶμα τους (ὅμως καὶ ἐδῶ ἀκόμη, μόχθος καὶ ἐργασία
θεωροῦνται ταυτόσημα, ἀφοῦ ἡ χρησιμοποιούμενη λέξη δὲν εἶναι
τὸ *ποιεῖν* [μόχθος] ἀλλὰ τὸ *ἐργάζεσθαι* [ἐργασία]). Μόνο σὲ μιὰ
περίπτωση, ἡ ὁποία ἐντούτοις εἶναι γλωσσολογικὰ ἢ πιὸ σημαντι-
κῆ, ἀστοχεῖ ἐντελῶς ἡ ἀρχαία καὶ ἡ σύγχρονη χρῆση τῶν δύο λέ-
ξεων ὡς συνωνύμων, δηλαδὴ στὸν σχηματισμὸ ἑνὸς ἀντίστοιχου
οὐσιαστικοῦ. Ἐδῶ πάλι συναντοῦμε πλήρη ὁμοφωνία: ἡ λέξη «μό-
χθος» [*labor*]], νοούμενη ὡς οὐσιαστικὸ, δὲν σημαίνει ποτὲ τὸ
τελειωμένο προϊόν, τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ «μοχθεῖν», ἀλλὰ παραμένει
ἓνα ρηματικὸ οὐσιαστικὸ πού ἀνήκει στὴν ἴδια κατηγορία μὲ τὸ
γεροῦνδιο, ἐνῶ τὸ ἴδιο τὸ προϊόν [= «ἐργον»] σχηματίζεται μονί-
μως ἀπὸ τὴν ρίζα τοῦ «ἐργάζομαι», ἔστω καὶ ἂν ἡ τρέχουσα χρῆση
ἀκολούθησε τόσο πιστὰ τὴ νεότερη ἐξέλιξη, ὥστε ἡ ρηματικὴ μορ-
φή τῆς λέξης «ἐργασία» ἔχει μᾶλλον περιπέσει σὲ ἀχρηστία.⁵

Ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ διάκριση αὐτὴ ἀγνοήθηκε κατὰ τὴν
ἀρχαιότητα καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο ἔμεινε σχεδὸν ἀδιερεύνητη ἡ σημα-
σία της, μοιάζει ἀρεκτὰ προφανῆς. Ἡ περὶ φρόνηση γιὰ τὴν δια-
δικασία τοῦ μόχθου, ἡ ὁποία γεννήθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ ἓναν παθια-
σμένο ἀγῶνα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπ' τὴν ἀνάγκη καὶ ἀπὸ μιὰν
ἐξ ἴσου παθιασμένην δυσανασχέτηση γιὰ ὅποια προσπάθεια δὲν ἄφη-
νε κανένα ἴχνος, κανένα μνημεῖο, κανένα μεγάλο ἀξιομνημόνευτο
ἔργο, ἐξαπλώθηκε μαζὶ μὲ τὶς αὐξανόμενες ἀπαιτήσεις τῆς ζωῆς

4. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1254 b 25.

5. Εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ γαλλικοῦ *oeuvrer* καὶ τοῦ γερμανικοῦ *werken*.
Καὶ στὶς δύο γλώσσες, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τρέχουσα ἀγγλικὴ χρῆση τῆς
λέξης *labor*, οἱ λέξεις *travailler* καὶ *arbeiten* ἔχουν σχεδὸν χάσει τὴν
ἀρχικὴν σημασία τοῦ πόνου καὶ τοῦ κόπου: ὁ Grimm (δ.π.) εἶχε ἤδη παρατη-
ρήσει αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη κατὰ τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα: «Während
in älterer Sprache die Bedeutung von *molestia* und *schwerer Arbeit* vorherr-
schte, die von *opus*, *opera*, zurücktrat, tritt umgekehrt in der heutigen
diese vor und jene erscheint seltener». Εἶν' ἐπίσης ἐνδιαφέρον ὅτι τὰ οὐ-
σιαστικὰ *work*, *oeuvre*, *Werk*, παρουσιάζουν μιὰ αὐξουσα τάση νὰ χρησιμο-
ποιοῦνται καὶ στὶς τρεῖς γλώσσες γιὰ νὰ δηλώσουν τὰ ἔργα τέχνης.

τῆς πόλεως πάνω στὸν χρόνο τῶν πολιτῶν καὶ τὴν ἀξίωσή της νὰ ἀπέχουν (σχολή) ἀπ' ὅλες τὶς δραστηριότητες ἐκτὸς τῆς πολιτικῆς, μέχρις ὅτου κάλυψε ὀτιδήποτε ἀπαιτοῦσε προσπάθεια. Τὸ ἀρχαιότερο πολιτικὸ ἔθιμο, πρὶν ἀπὸ τὴν ὀλοκληρωμένη ἀνάπτυξη τῆς πόλης-κράτους, διέκρινε ἀπλῶς ἀνάμεσα στοὺς δούλους, τοὺς ἠττημένους ἐχθροὺς (δμῶες ἢ δοῦλοι), οἱ ὅποιοι ὀδηγοῦνταν μαζὶ μὲ ἄλλα λάφυρα στὸ νοικοκυριὸ τοῦ νικητῆ ὅπου ὡς τρόφιμοὶ τοῦ (οἰκεῖται ἢ familiares) δούλευαν γιὰ τὴν ζωὴ τὴν δική τους καὶ τοῦ κυρίου τους, καὶ στοὺς δημιουργοὺς, τοὺς τεχνίτες, οἱ ὅποιοι προ-έρχονταν ἀπὸ τὸν λαό, γενικά, καὶ κυκλοφοροῦσαν ἐλεύθερα ἔξω ἀπὸ τὴν ἰδιωτικὴ σφαῖρα καὶ μέσα στὴν δημόσια.⁶ Μιὰ ἀκόμη μεταγενέστερη ἐποχὴ ἄλλαξε τὰ ὀνόματα τῶν τεχνιτῶν ἐκείνων, τοὺς ὁποίους ὁ Σόλων εἶχε περιγράψει ὡς τέκνα τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ἡφαίστου, καὶ τοὺς ὀνόμασε βαναύσους, δηλαδή ἀνθρώπους ποὺ τὸ κύριο ἐνδιαφέρον τους εἶναι ἡ τέχνη τους καὶ ὄχι ἡ ἀγορά. Μόνο ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ πέμπτου αἰῶνα καὶ μετὰ ἄρχισε ἡ πόλις νὰ ταξινομεῖ τὰ ἐπαγγέλματα ἀνάλογα μὲ τὴν προσπάθεια ποὺ ἀπαιτοῦσαν, ἔτσι ὥστε ὁ Ἀριστοτέλης θεωροῦσε ταπεινότερο ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐπαγγέλματα ἐκεῖνο (τὸ ὁποῖο φθείρει περισσότερο τὸ σῶμα). Μολονότι ἀρνοῦνταν στοὺς βαναύσους τὴν ἰδιότητα τοῦ πολίτη, θὰ τὴν δεχόταν γιὰ τοὺς βοσκούς καὶ τοὺς ζωγράφους (ὄχι ὅμως γιὰ τοὺς ἀγρότες ἢ τοὺς γλύπτες).⁷

6. Βλ. J.-P. Vernant, "Travail et nature dans la Grèce ancienne", *Journal de psychologie normale et pathologique*, LII, ἀριθμ. 1 (Ἰαν.-Μάρτ., 1955): «Le terme [demiourgoi], chez Homère et Hésiode, ne qualifie pas à l'origine l'artisan en tant que tel, comme 'ouvrier': il définit toutes les activités qui s'exercent en dehors du cadre de l'οἶκος, en faveur d'un public, demos: les artisans —charpentiers et forgerons— mais non moins qu'eux les devins, les héraults, les aèdes».

7. *Πολιτικά*, 1258 b 35 κ.έ. Γιὰ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἀριστοτέλη σχετικά μὲ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἰδιότητος τοῦ πολίτη στοὺς βαναύσους βλ. *Πολιτικά*, III, 5. Ἡ θεωρία του ἀντιστοιχεῖ ἐπακριβῶς στὴν πραγματικότητα: ὑπολογίζεται ὅτι πάνω ἀπὸ 80 τοῖς ἑκατὸ τῶν ἐλευθέρων ἐργατῶν, τεχνιτῶν καὶ ἐμπόρων ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μὴ πολίτες, εἴτε «ξένους» (κατοικοῦντες καὶ μετόικους) εἴτε ἀπελευθέρους δούλους, οἱ ὅποιοι ἀνήλθαν σ'αὐτὲς τὶς τάξεις (βλ. Fritz Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums* [1938],

Θὰ δοῦμε ἀργότερα ὅτι, ἐντελῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν περιφρόνησή τους γιὰ τὴν δουλειά, οἱ Ἕλληνες εἶχαν τοὺς λόγους τους νὰ μὴν ἐμπιστεύονται τὴ νοοτροπία τοῦ τεχνίτη ἢ μᾶλλον τοῦ homo faber. Αὐτὴ ἡ δυσπιστία ὅμως ἰσχύει μόνο γιὰ ὀρισμένες περιόδους, ἐνῶ ὅλες οἱ ἐκτιμήσεις τῶν ἀρχαίων γιὰ τὶς ἀνθρώπινες δραστηριότητες, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἐκτιμήσεων ποῦ,

I, 398 κ.έ.). Ὁ Jacob Burckhardt, ὁ ὁποῖος στὸ ἔργο του *Griechische Kulturgeschichte* (τόμ. II, τμ. 6 καὶ 8) ἀναφέρεται στὴν καθιερωμένη ἐλληνικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ ποῖός ἀνήκει καὶ ποῖός δὲν ἀνήκει στὴν τάξη τῶν βαναύσων, παρατηρεῖ ἐπίσης ὅτι δὲν ἔχουμε στὴν διάθεσή μας καμμιά πραγματεία περὶ γλυπτικῆς. Ἐχοντας ὑπόψη τὶς πολυάριθμες μελέτες γιὰ τὴν μουσικὴ καὶ τὴν ποίηση, αὐτὸ πιθανῶς δὲν ἀποτελεῖ περισσότερο τυχαῖο συμβάν τῆς παράδοσης ἀπ' ὅ,τι τὸ γεγονός ὅτι γνωρίζουμε τόσες ἱστορίες σχετικά μὲ τὴν μεγάλη αἰσθησιμότητα καὶ ὑπεροφίας ἀκόμη ἀνάμεσα στοὺς ξακουστοὺς ζωγράφους, στὶς ὁποῖες δὲν ἀντιστοιχοῦν ἀνέκδοτα γιὰ τοὺς γλύπτες. Αὐτὴ ἡ ἀποτίμηση ζωγράφων καὶ γλυπτῶν διατηρήθηκε πολλοὺς αἰῶνες. Ἐξακολουθεῖ νὰ ἀπαντᾶται στὴν Ἀναγέννηση, ὅπου ἡ γλυπτικὴ λογαριάζεται ἀνάμεσα στὶς δουλικὲς τέχνες, ἐνῶ ἡ ζωγραφικὴ καταλαμβάνει μιὰ ἀνδιάμεση θέση ἐνάμεσα στὶς ἐλευθερίας καὶ στὶς δουλικὲς τέχνες (βλ. Otto Neurath, "Beiträge zur Geschichte der Opera Servilia", *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, τόμ. XLI, ἀρ. 2 [1915]).

Ὅτι ἡ ἐλληνικὴ κοινὴ γνώμη στὶς πόλεις-κράτη ἔκρινε τὰ ἐπαγγέλματα ἀνάλογα μὲ τὴν προσπάθεια καὶ τὸν χρόνο ποὺ ἀπαιτοῦσαν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ μιὰ παρατήρηση τοῦ Ἀριστοτέλη σχετικά μὲ τὴν ζωὴ τῶν βοσκῶν: «Ἐπάρχουν μεγάλες διαφορὲς στοὺς ἀνθρώπινους τρόπους ζωῆς. Οἱ πῖο ἀργόσχολοι εἶναι οἱ βοσκοί· διότι παίρνουν τὴν τροφή τους χωρὶς κόπο [πόνον] ἀπὸ τὰ ἡμερα ζῶα καὶ σχολάζουσιν». (*Πολιτικά*, 1256 d 30 κ.έ.). Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, ἀκολουθώντας προφανῶς τὴν τρέχουσα ἀντίληψη, ἀναφέρει ἐδῶ τὴν ἀεργία μαζὶ μὲ, καὶ κατὰ κάποιον τρόπο ὡς προϋπόθεση γιὰ, τὴν σχολή, τὴν ἀποχὴ ἀπὸ ὀρισμένες δραστηριότητες, ἢ ὅποια εἶναι ἡ προϋπόθεση μιᾶς πολιτικῆς ζωῆς. Γενικά, ὁ σύγχρονος ἀναγνώστης πρέπει νὰ γνωρίζει πὼς ἀεργία καὶ σχολή δὲν ταυτίζονται. Ἡ ὀκνηρία εἶχε τὶς ἴδιες σημασίες ποὺ ἔχει καὶ γιὰ μᾶς, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μιὰ ζωὴ σχολῆς δὲν θεωροῦνταν μιὰ ζωὴ ὀκνηρίας. Πάντως ἡ ἑξομοίωση τῆς σχολῆς μὲ τὴν ἀεργία εἶναι χαρακτηριστικὸ μιᾶς ἐξέλιξης μέσα στὴν πόλιν. Ἐτσι ὁ Ξενοφῶν ἀναφέρει ὅτι ὁ Σωκράτης εἶχε κατηγορηθεῖ γιατί ἀνέφερε τὸν στίχο τοῦ Ἡσίοδου: «Δὲν εἶναι ὄνειδος ἢ ἐργασία, ἀλλὰ ἡ ἀεργία». Ἡ κατηγορία εἶχε τὸ νόημα ὅτι ὁ Σωκράτης εἶχε ἐνσταλάξει στοὺς μαθητὲς του δουρικὸ πνεῦμα (*Ἀπομνημονεύματα*, I, 2, 56). Εἶναι σημαντικό, ἀπὸ ἱστορικὴ ἀποψη, νὰ θυμόμαστε τὴν διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν περιφρόνηση τῶν ἐλληνικῶν πόλεων-

ὕπως ἡ ἡσιόδεια, ὑποτίθεται ὅτι ἐγκωμιάζαν τὸν μόχθο,⁸ ἐδράζονταν στὴν πεποίθηση ὅτι ὁ μόχθος τοῦ σώματός μας, ποῦ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὶς ἀνάγκες του, ἀρμόζει σὲ δούλους. Ὡς ἐκ τούτου, ἀσχολίες μὴ συνεπαγόμενες μόχθο, ἀναλαμβάνόμενες ἐντούτοις ὅχι ὡς αὐτοσκοποὶ ἀλλὰ γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν οἱ ἀνάγκες τῆς ζωῆς, ταυτίζονταν μὲ τὸν μόχθο, καὶ αὐτὸ ἐξηγεῖ τὶς μεταβολές καὶ τὶς διαφορὲς ὡς πρὸς τὴν ἀποτίμησιν καὶ τὴν ταξινομήσιν τους σὲ διαφορετικὲς περιόδους καὶ διαφορετικὸς τύπους. Ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ μόχθος καὶ ἡ ἐργασία περιφρονούνταν στὴν ἀρχαιότητα ἐπειδὴ ἀπο-

κρατῶν γιὰ κάθε μὴ πολιτικὴ ἀσχολία, ἡ ὁποία γεννήθηκε ἀπὸ τὶς τεράστιες ἀξιώσεις πάνω στὸν χρόνο καὶ τὴν ἐνεργητικότητα τῶν πολιτῶν, καὶ στὴν προγενέστερη πρωταρχικότερη καὶ καθολικότερη περιφρόνησιν γιὰ ὅσες δραστηριότητες ἐξυπηρετοῦν ἀπλῶς τὴν διατήρησιν τῆς ζωῆς — τὰ *ad vitæ sustentationem* ὅπως ὀρίζονται ἀκόμη τὰ *opera servilia* κατὰ τὸν δέκατο ὄγδοο αἰῶνα. Στὸν ὁμηρικὸ κόσμον ὁ Πάρις καὶ ὁ Ὀδυσσεύς βοηθοῦν στὸ χτίσιμο τῶν σπιτιῶν τους, ἡ Ναυσικά πλένει ἡ ἴδια τὰ ἀσπρόρουχα τῶν ἀδελφῶν τῆς κλπ. "Ὁλ' αὐτὰ ἀποτελοῦν μέρος τῆς αὐτάρκειας τοῦ ὁμηρικοῦ ἥρωα, τῆς ἀνεξαρτησίας του καὶ τῆς αὐτόνομης κυριαρχίας τοῦ ἀτόμου του. Καμμιά ἐργασία δὲν εἶναι χυδαία, ἀν σημαίνει μεγαλύτερη ἀνεξαρτησία· ἡ ἴδια ἀκριβῶς δραστηριότητα μπορεῖ κάλλιστα ν' ἀποτελεῖ ἕνα σημάδι δουλικότητας ἀν τὸ ἀντικείμενό της δὲν εἶναι ἡ προσωπικὴ ἀνεξαρτησία, ἀλλὰ ἡ ἀπλή ἐπιβίωσις, ἀν δὲν ἀποτελεῖ ἔκφραση κυριαρχίας παρὰ ὑποταγῆς στὴν ἀνάγκη. Ἡ διαφορετικὴ ἐκτίμησις τῆς δραστηριότητος τοῦ τεχνίτη στὸν Ὀμηρο εἶναι βέβαια πολὺ γνωστὴ. Ἀλλὰ ἡ πραγματικὴ σημασία της παρουσιάζεται ἐξαισία στὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ Richard Harder *Eigenart der Griechen* (1949).

8. Ὁ μόχθος καὶ ἡ ἐργασία (ὁ πόνος καὶ τὸ ἔργον) ἀντιδιαστέλλονται στὸν Ἡσίοδο· μόνον ἡ ἐργασία ὀφείλεται στὴν Ἐριδα, τὴν θεὰ τῆς ἀμιλλας ("Ἔργα καὶ Ἡμέραι, 20-26), ἐνῶ ὁ μόχθος, ὅπως καὶ ὅλα τὰ ἄλλα δεινὰ, βγῆκαν ἀπὸ τὸ κουτὶ τῆς Πανδώρας (90 κ.έ.) καὶ εἶναι ἡ τιμωρία τοῦ Δία ἐπειδὴ «τὸν ἐξαπάτησε ὁ πανοῦργος» Προμηθεύς. "Ἐκτοτε «οἱ θεοὶ ἀποκρύπτου» τὴν ζωὴ τους ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους» (42 κ.έ.) καὶ ἡ κατάρτα τους χτυπάει τοὺς «ἀρτοδαιτιοὺς ἀνθρώπους» (82). Ὁ Ἡσίοδος ἐπιπλέον δέχεται ὡς αὐτονόητο ὅτι ὁ πραγματικὸς ἀγροτικὸς μόχθος καταβάλλεται ἀπὸ τοὺς δούλους καὶ τὰ ὑποζύγια. Ἐγκωμιάζει τὴν καθημερινὴν ζωὴν —κάτι ποῦ γιὰ ἕναν Ἕλληνα εἶναι ἤδη ἀρκετὰ ἀσυνήθιστο—, ἀλλὰ τὸ ἰδεῶδες του δὲν εἶναι ἕνας ἀνθρωπος τοῦ μόχθου ἀλλὰ ἕνας εὐγενῆς-ἀγρότης, ὁ ὁποῖος μένει στὸ σπίτι του, μακριὰ ἀπὸ τὶς περιπέτειες τῆς θάλασσας καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς δημόσιες ὑποθέσεις τῆς ἀγορᾶς (29 κ.έ.) καὶ γνωιάζεται γιὰ τὶς δικές του δουλειές.

τελοῦσαν ὑποχρέωσις ἀποκλειστικὰ τῶν δούλων, εἶναι μιὰ προκατάληψη τῶν συγχρόνων ἱστορικῶν. Οἱ ἀρχαῖοι πίστευαν ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, καὶ αἰσθάνονταν ἀναγκαῖο νὰ ἔχουν δούλους ἐξ αἰτίας τῆς δουλικῆς φύσης ὄλων τῶν ἀσχολιῶν, ὅσες ἐξυπηρετοῦσαν τὶς ἀνάγκες τῆς ἐπιβίωσις.⁹ Πάνω σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν βᾶσιν ἐβρισκε ὑπεράσπιση καὶ δικαίωση ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας. Τὸ νὰ μοχθεῖ κανεὶς σήμαινε νὰ εἶναι ὑποδουλωμένος στὴν ἀνάγκη, καὶ αὐτὴ ἡ ὑποδούλωσις ἦταν συμφυῆς μὲ τοὺς ὅρους τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ἐπειδὴ οἱ ἀνθρώποι κυριαρχοῦνταν ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς ζωῆς, μποροῦσαν νὰ κερδίσουν τὴν ἐλευθερία τους μόνον μὲ τὴν κυριαρχία τους πάνω σὲ ὅσους ὑποτάσσονταν στὴν ἀνάγκη διὰ τῆς βίας. Ὁ ξεπεσεμὸς τοῦ δούλου ἦταν πλῆγμα τῆς μοίρας, μιᾶς μοίρας χειρότερης ἀπὸ τὸν θάνατο, διότι συνοδευόταν ἀπὸ μιὰ μεταμόρφωσις τοῦ ἀνθρώπου σὲ κάτι συγγενικὸ πρὸς τὸ ὑποζύγιον.¹⁰ Συνεπῶς, μιὰ ἀλλαγὴ στὴν κατάστασις ἑνὸς δούλου, ὅπως ἡ χειραφέτησίν του ἀπὸ τὸν κύριό του, ἢ μιὰ μεταβολὴ στὴν γενικὴ πολιτικὴ κατάστασις, ἡ ὁποία ἐξῆψανε ὀρισμένα ἐπαγγέλματα στὴν κοινὴ ἐκτίμησις, συνεπάγονταν αὐτομάτως μιὰ ἀλλαγὴ στὴν «φύση» τοῦ δούλου.¹¹

9. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀρχίζει τὴν περίφημη ἀνάλυσιν τῆς δουλείας (*Πολιτικά*, 1253 b 25) μὲ τὴν δήλωσιν ὅτι «χωρὶς τὰ ἀναγκαῖα οὔτε ἡ ζωὴ οὔτε ἡ εὐημερία θὰ ἦταν δυνατὴ». Τὸ νὰ εἶναι κανεὶς κύριος δούλων εἶναι ὁ ἀνθρώπινος τρόπος νὰ κυριαρχεῖ πάνω στὴν ἀνάγκη καὶ συνεπῶς ὅχι κάτι παρὰ φύσιν· τὸ ἀπαιτεῖ ἡ ἴδια ἡ ζωὴ. Οἱ χωρικοὶ, ἐπομένως, οἱ ὁποῖοι παρέχουν τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὴν ζωὴν, κατατάσσονται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη στὸς δούλους (βλ. Robert Schlaifer, 'Greek Theories of Slavery from Homer to Aristotle', *Harvard Studies in Classical Philology*, τόμ. XLVII [1936]).

10. Μ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἔννοιαν ὁ Εὐριπίδης ἀποκαλεῖ ὄλους τοὺς δούλους «κακοῦς»: βλέπουν τὰ πάντα ἀπὸ τὴν ἀποψὴ τοῦ στομαχικοῦ (*Supplementum Euripideum*, ἐκδ. Arnim, ἀπόσπ. 49, ἀρ. 2).

11. Ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης συνιστοῦσε νὰ ἀντιμετωπίζονται οἱ δούλοι, στὸς ὁποίους εἶχαν ἀνατεθεῖ «ἐλεύθερα καθήκοντα» (τὰ *ἐλεύθερα τῶν ἔργων*), μὲ περισσότερη ἀξιοπρέπεια καὶ ὅχι ὡς δούλοι. Ὅταν, ἐξ ἄλλου, κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ὀρισμέναις δημόσιαις λειτουργίαις, ποῦ ἐκτελοῦνταν ἀνεκαθεν ἀπὸ δούλους τοῦ δημοσίου, ἀπόκτησαν περισσότερη ἐκτίμησις καὶ σημασία, ἐπιτράπηκε σ' αὐτοὺς τοὺς *servi publici*

Ὁ θεσμός τῆς δουλείας στὴν ἀρχαιότητα, ὄχι ὅμως καὶ στίς μετέπειτα ἐποχές, δὲν ἀποτελοῦσε ἐπινόημα γιὰ φθιγγὴ ἐργασία οὔτε μέσο ἐκμετάλλευσης μὲ σκοπὸ τὸ κέρδος, ἀλλὰ ἦταν μᾶλλον μιὰ προσπάθεια ν' ἀποκλειστεῖ ὁ μόχθος ἀπὸ τὶς συνθήκες τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Ὅ,τι κοινὸ ἔχουν οἱ ἄνθρωποι μὲ ὅλες τὶς ἄλλες μορφές τοῦ ζωικοῦ βίου δὲν θεωροῦνταν ἀνθρώπινο. (Αὐτὸ, παρεμπιπτόντως, ἦταν κι ἡ αἰτιολογία τῆς πολὺ παρεξηγημένης ἑλληνικῆς θεωρίας γιὰ τὴν μὴ ἀνθρώπινη φύση τοῦ δούλου. Ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε αὐτὴ τὴν θεωρία τόσο ἀπερίφραστα καὶ κατόπιν, πεθαίνοντας, ἐλευθέρωσε τοὺς δούλους του, δὲν ἦταν ἴσως τόσο ἀνακόλουθος ὅσο τείνουν νὰ πιστεύουν οἱ σύγχρονοι ἄνθρωποι. Αὐτὸ ποὺ ἀρνοῦνταν δὲν ἦταν ἡ ἱκανότητα τοῦ δούλου νὰ εἶναι ἄνθρωπος, ἀλλὰ μόνον τὴ χρήση τῆς λέξης «ἄνθρωποι» γιὰ μέλη τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους ὅσο εἶναι ἐντελῶς ὑποταγμένα στὴν ἀνάγκη).¹² Καὶ εἶναι ἀλήθεια πὼς ἡ χρήση τῆς λέξης «ζῶον» στὴν ἔννοια τοῦ *animal laborans*, ἐν ἀντιθέσει μὲ τὴν πολὺ συζητήσιμη χρήση τῆς ἴδιας λέξης στὸν ὄρο *animal rationale*, εἶν' ἐντελῶς δικαιολογημένη. Τὸ *animal laborans* δὲν εἶναι παρὰ μόνον ἓνα, στὴν καλύτερη περίπτωση τὸ ἀνώτερο, ἀπὸ ὅσα ζωικά εἶδη κατοικοῦν τὴν γῆ.

Δὲν εἶναι ἀπορίας ἄξιο τὸ ὅτι ἡ διαφορὰ μόχθου καὶ ἐργασίας ἀγνοήθηκε κατὰ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα. Ἡ διαφοροποίηση ἀνάμεσα στὸ ἰδιωτικὸ νοικοκυριὸ καὶ στὸν δημόσιο πολιτικὸ χῶρο, ἀνάμεσα στὸν τρῶφιμο τοῦ νοικοκυριοῦ, ὁ ὁποῖος ἦταν δοῦλος, καὶ στὸν ἀρχηγὸ τοῦ νοικοκυριοῦ, ὁ ὁποῖος ἦταν πολίτης, ἀνάμεσα σὲ ὅσες δραστηριότητες ἔπρεπε νὰ μένουν κρυμμένες στὸν ἰδιωτικὸ χῶρο καὶ σὲ ὅσες ἄξιζαν νὰ τὶς βλέπουν, νὰ τὶς ἀκοῦν καὶ νὰ τὶς θυμοῦνται οἱ ἄλλοι, ἐπεσκίαζε καὶ προκαθόριζε ὅλες τὶς ἄλλες δια-

—οἱ ὁποῖοι στὴν πράξιν ἀσκοῦσαν τὰ καθήκοντα τῶν δημόσιων λειτουργῶν— νὰ φοροῦν τήβεννο καὶ νὰ παντρεύονται ἐλεύθερες γυναῖκες.

12. Οἱ δύο ιδιότητες τὶς ὁποῖες, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, στερεῖται ὁ δοῦλος—καὶ ἐξ αἰτίας τῆς στέρησής τους δὲν εἶναι ἄνθρωπος—εἶναι ἡ ἱκανότητα νὰ σκέπτεται καὶ νὰ ἀποφασίζει (τὸ βουλευτικόν) καὶ νὰ προβλέπει καὶ νὰ ἐπιλέγει (ἡ προαίρεσις). Αὐτὸ, βέβαια, δὲν εἶναι παρὰ ἓνας σαφέστατος τρόπος νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ὁ δοῦλος εἶναι ὑποχείριος τῆς ἀνάγκης.

κρίσεις, μέχρι τοῦ σημείου ὥστε νὰ μὴν ἀπομένει παρὰ ἓνα μοναδικὸ κριτήριον: ἄραγε ὁ περισσότερος χρόνος καὶ ἡ περισσότερη προσπάθεια καταναλώνονται ἰδιωτικά ἢ δημόσια; ἄραγε ἡ ἐπαγγελματικὴ ἀπασχόληση ἔχει ὡς κίνητρο τὴν *cura privati negotii* ἢ τὴν *cura rei publicae*, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἰδιωτικὲς ἢ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς δημόσιες ὑποθέσεις;¹³ Μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς πολιτικῆς θεωρίας, οἱ φιλοσοφοὶ παραμέρισαν κι αὐτὲς ἀκόμη τὶς διακρίσεις, οἱ ὁποῖες τουλάχιστον ξεχωρίζουν μεταξὺ τους διάφορες δραστηριότητες, ἀντιθέτοντας τὴν ἐνατένιση ἐξ ἴσου σὲ ὅλα τὰ εἶδη δραστηριότητος. Μ' αὐτούς, ἀκόμη καὶ ἡ πολιτικὴ δραστηριότητα τοποθετήθηκε στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὴν ἀνάγκη, ἡ ὁποία ἔγινε ἕκτοτε κοινὸς παρονομαστὴς ὄλων τῶν ἐκφάνσεων τῆς *vita activa*. Οὔτε μποροῦμε λογικὰ νὰ περιμένουμε κάποια βοήθεια ἀπὸ τὴν χριστιανικὴ πολιτικὴ σκέψη, ἡ ὁποία παρέλαβε τὴν διάκριση τῶν φιλοσόφων, τὴν ἐξευγένισε καί, ἀποτελώντας γιὰ τοὺς πολλοὺς θρησκεία καὶ γιὰ τοὺς λίγους μόνον φιλοσοφία, τῆς ἔδωσε καθολικὴ ἰσχὺ δεσμευτικὴ γιὰ ὅλους.

Εἶναι πάντως ἐκπληκτικὸ ἐκ πρώτης ὄψεως ὅτι ἡ σύγχρονη ἐποχὴ—μὲ τὴν ἀντιστροφή ποὺ ἐπέφερε σ' ὅλες τὶς παραδόσεις, στὴν καθιερωμένη ἱεραρχικὴ τάξη πράξης καὶ ἐνατένισης καθὼς καὶ στὴν καθιερωμένη ἱεραρχία μέσα στὴν ἴδια τὴν *vita activa*, ἐξυμνώντας τὴν ἐργασία ὡς πηγὴ ὄλων τῶν ἀξιῶν καὶ ἐξυψώνοντας τὸ *animal laborans* στὴν θέση ποὺ ἀπὸ παράδοση κατεῖχε τὸ *animal rationale*—δὲν ἐπρόκειτο νὰ παραγάγει μιὰ θεωρία ἢ ὁποῖα ν' ἀντιδιαστέλλει σαφῶς τὸ *animal laborans* πρὸς τὸν *homo faber*, «τὸν μόχθο τοῦ σώματός μας πρὸς τὴν ἐργασία τῶν χειρῶν μας». Ἀντίθετα συναντοῦμε πρῶτα τὴν διάκριση ἀνάμεσα στὸν παραγωγικὸ καὶ στὸν μὴ παραγωγικὸ μόχθο, κατόπιν, κάπως ἀργότερα, τὸν διαφορισμὸ ἀνάμεσα σὲ εἰδικευμένη καὶ ἀνειδίκευτη ἐργασία, καί, τέλος, τὸ ξεπέρασμα καὶ τῶν δύο ἀπὸ τὸν φαινομενικὰ θεμελιωδέστερης σημασίας καταμερισμὸ ὄλων τῶν δραστηριοτήτων σὲ χειρωνακτικὸ καὶ διανοητικὸ μόχθο. Ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς διακρίσεις, ὥστόσο, μόνον ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸν παρα-

13. Κικέρωνος, *De re publica*, V, 2.

γωγικό και στὸν μὴ παραγωγικό μόχθο προχωρεῖ βαθύτερα στὴν καρδιά τοῦ ζητήματος, καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι οἱ δύο μέγιστοι θεωρητικοὶ αὐτοῦ τοῦ χώρου, ὁ Adam Smith καὶ ὁ Karl Marx, στῆριζαν στὴν διάκριση αὐτῆ τὸ ὅλο οἰκοδόμημα τῆς ἐπιχειρηματολογίας τους. Ὁ λόγος ἀκριβῶς ποῦ ἐξυψώθηκε ὁ μόχθος κατὰ τὴ νεότερη ἐποχὴ ἦταν ἡ «παραγωγικότητά» του, καὶ ἡ φαινομενικὰ βλάσφημη ἰδέα τοῦ Marx, ὅτι ὁ μόχθος (καὶ ὄχι ὁ Θεός) δημιούργησε τὸν ἄνθρωπο ἢ ὅτι ὁ μόχθος (καὶ ὄχι τὸ λογικό) ξεχωρίζει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὰ ἄλλα ζῶα, δὲν ἦταν παρὰ ἡ ριζοσπαστικότερη καὶ συνεπέστερη διατύπωση μιᾶς ἀποψῆς πάνω στὴν ὁποία συμφωνοῦσε ὁλόκληρη ἡ σύγχρονη ἐποχὴ.¹⁴

14. «Ἡ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου διαμέσου τοῦ ἀνθρώπινου μόχθου» ὑπῆρξε μία ἀπὸ τίς πιὸ ἐμμονες ἰδέες τοῦ Marx ἀπὸ τὴ νεότητά του. Μποροῦμε νὰ τὴν συναντήσουμε σὲ πολλὲς παραλλαγές στὰ *Jugendchriften* (5-που, στὴν *Kritik der Hegelschen Dialektik*, ἀποδίδει τὴν ἰδέα αὐτὴ στὸν Hegel). (βλ. *Marx - Engels Gesamtausgabe*, Μέρος I, τόμ. 5 [Βερολίνο, 1932], σσ. 156 καὶ 167). «Ὅτι ὁ Marx πράγματι ἤθελε νὰ ἀντικαταστήσει τὸν παραδοσιακὸ ὀρισμὸ τοῦ ἀνθρώπου ὡς *animal rationale* ὀρίζοντάς τον ὡς *animal laborans*, γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὰ συμφραζόμενα. Ἡ θεωρία ἐνισχύεται ἀπὸ μιὰ φράση στὴν *Deutsche Ideologie* ποῦ ἀργότερα διαγράφηκε: «Der erste geschichtliche Akt dieser Individuen, wodurch sie sich von den Tieren unterscheiden, ist nicht, dass sie denken, sondern, dass sie anfangen ihre Lebensmittel zu produzieren» (δ.π., σελ. 568). Παρόμοιες διατυπώσεις ὑπάρχουν στὰ *Ökonomisch-philosophische Manuskripte* (δ.π., σελ. 125), καὶ στὸ *Die heilige Familie* (δ.π., σελ. 189). Ὁ Engels χρησιμοποίησε παρόμοιες διατυπώσεις πολλὲς φορές, γιὰ παράδειγμα στὸν Πρόλογο τοῦ 1884 στὸ *Ursprung der Familie*, ἢ στὸ δημοσιογραφικὸ ἄρθρο τοῦ 1876 *Labour in the Transition from Ape to Man* (βλ. Marx and Engels, *Selected Works* [Λονδίνο, 1950], τόμ. II).

Φαίνεται πὼς ὁ Hume, καὶ ὄχι ὁ Marx, ἦταν ὁ πρῶτος ποῦ ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἐργασία διακρίνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸ ζῶο (Adriano Tilgher, *Homofaber* [1929]: ἀγγλ. ἐκδ.: *Work: What It Has Meant to Men through the Ages* [1930]). Καθὼς ἡ ἐργασία δὲν παίζει κάποιον σημαίνοντα ρόλο στὴν φιλοσοφία τοῦ Hume, τὸ γεγονός αὐτὸ παρουσιάζει ἱστορικὸ ἀπλῶς ἐνδιαφέρον κατ' αὐτὸν τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦτο δὲν κάνει τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ πιὸ παραγωγικὴ, ἀλλὰ μόνο πιὸ σκληρὴ καὶ πιὸ ἐπίπονη ἀπὸ τὴν ζωὴ τοῦ ζῶου. Εἶναι, ὡστόσο, ἐνδιαφέρον σ' αὐτὴ τὴν συνάφεια νὰ δοῦμε μὲ πόση φροντίδα ὁ Hume τονίζει κατ' ἐπανάληψη ὅτι οὔτε ἡ σκέψη οὔτε τὸ λογικὸ ξεχωρίζει τὸν ἄνθρωπο

Ἐπιπλέον, τόσο ὁ Smith ὅσο καὶ ὁ Marx βρίσκονταν σὲ ὁμοφωνία μὲ τὴν σύγχρονη κοινὴ γνώμη ὅταν περιφρονοῦσαν τὸν μὴ παραγωγικὸ μόχθο ὡς παρασιτικὸ, στὴν πραγματικότητα ὡς ἓνα εἶδος διαστροφῆς τοῦ μόχθου, σὰν τίποτα νὰ μὴν ἀξίζει τὸ ὄνομα τοῦ μόχθου ἂν δὲν πλούτιζε τὸν κόσμο. Ὁ Marx βέβαια συμμερίζεται τὴν περιφρόνηση τοῦ Smith γιὰ τοὺς «οἰκιακοὺς ὑπηρέτες», οἱ ὁποῖοι σὰν «τοὺς ἄεργους φιλοξενούμενους... δὲν ἀφήνουν τίποτα πίσω τους σὲ ἀνταπόδοση τῶν ὅσων καταναλώνουν». ¹⁵ Ὡστόσο, σ' αὐτοὺς ἀκριβῶς τοὺς οἰκιακοὺς ὑπηρέτες, τοὺς τροφίμους τοῦ νοικοκυριοῦ, τοὺς *oiketas* ἢ *familiares*, ὅσους μοχθοῦσαν γιὰ τὴν ἀπλὴ συντήρηση καὶ ἦσαν ἀναγκαῖοι περισσότερο γιὰ μιὰ ἀκοπη κατανάλωση παρὰ γιὰ παραγωγή, ἀναφέρονταν οἱ προηγούμενες ἐποχὲς ὅταν ταῦτιζαν τὴν κατάσταση τοῦ μοχθεῖν μὲ τὴν δουλεία. Αὐτὸ ποῦ ἀφῆναν πίσω τους σὲ ἀνταπόδοση γιὰ ὅσα καταναλώναν δὲν ἦταν τίποτα περισσότερο ἢ τίποτα λιγότερο ἀπὸ τὴν ἐλευθερία τῶν κυρίων τους ἢ, στὴν σύγχρονη γλώσσα, τὴν δυνητικὴ παραγωγικότητα τῶν κυρίων τους.

Μ' ἄλλα λόγια ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸν παραγωγικὸ καὶ στὸν μὴ παραγωγικὸ μόχθο περιέχει, ἂν καὶ μὲ τρόπο προκατειλημμένο, τὴν πιὸ θεμελιώδη διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἐργασία καὶ τὸν μόχθο.¹⁶ Ἀποτελεῖ πράγματι χαρακτηριστικὸ γνώρισμα κάθε μό-

ἀπὸ τὸ ζῶο καὶ ὅτι ἡ συμπεριφορὰ τῶν ζῴων δείχνει πὼς μποροῦν νὰ διαθέτουν καὶ τὰ δύο.

15. *Wealth of Nations* (Everyman's ed.), II, 302.

16. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸν παραγωγικὸ καὶ στὸν μὴ παραγωγικὸ μόχθο ὀφείλεται στοὺς φυσιοκράτες, οἱ ὁποῖοι διακρίνουν ἀνάμεσα σὲ παραγωγικὴς, ἰδιοκτήτριες καὶ μὴ παραγωγικὴς τάξεις. Ἐφόσον ὑποστήριζαν ὅτι ἡ πρωταρχικὴ πηγὴ κάθε παραγωγικότητας βρίσκεται στὶς φυσικὲς δυνάμεις τῆς γῆς, τὸ παραγωγικὸ τους πρότυπο ἀναφερόταν στὴν δημιουργία νέων ἀντικειμένων καὶ ὄχι στὶς ἀνάγκες καὶ στὶς ἐπιθυμίες τῶν ἀνθρώπων. Ἔτσι, ὁ μαρκήσιος de Mirabeau, πατέρας τοῦ περίφημου ρήτορα, ὀνομάζει μὴ παραγωγικὴ «τὴν τάξη τῶν ἐργατῶν, ποῦ τὰ ἔργα της, ἂν καὶ ἀπαραίτητα στὶς ἀνθρώπινες ἀνάγκες καὶ χρῆσιμα στὴν κοινωνία, δὲν εἶναι ἐντούτοις παραγωγικὰ» («la classe d'ouvriers dont les travaux, quoique necessaires aux besoins des hommes et utiles à la société, ne sont pas néanmoins productifs») καὶ διευκρινίζει τὴν διάκριση ποῦ κάνει ἀνάμεσα σὲ στείρα καὶ

χθου ότι δεν αφήνει πίσω του τίποτα, ότι το αποτέλεσμα της προσπάθειάς του καταναλώνεται σχεδόν το ίδιο γρήγορα όσο και η προσπάθεια που ξοδεύεται. Και όμως, αυτή η προσπάθεια, παρά την ματαιότητά της, γεννιέται από μια μεγάλη πιεστική ανάγκη και έχει ως κίνητρο μια όρμη δυνατότερη από κάθε τι άλλο, αφού απ' αυτήν εξαρτάται ή Ίδια ή ζωή. Η νεότερη εποχή γενικά και ο Karl Marx ιδιαίτερα, θαμπωμένοι, για να πούμε έτσι, από την άνευ προηγουμένου σημερινή παραγωγικότητα του Δυτικού ανθρώπου, είχαν μιάν ακατανίκητη σχεδόν τάση να θεωρούν κάθε μόχθο ως εργασία και να αναφέρονται στο *animal laborans* με όρους που πιδού πολύ ταίριαζαν στον *homo faber*, ελπίζοντας πάντοτε πώς δεν χρειάζόταν παρά ένα βήμα ακόμη για να καταργηθεί τελείως ο μόχθος και η ανάγκη.¹⁷

Χωρίς άμφιβολία ή πραγματική ιστορική εξέλιξη που έφερε τον μόχθο από τον κρυψώνα του στην σφαίρα του δημοσίου, όπου έγινε δυνατό να οργανωθεί και να «καταμεριστεί»,¹⁸ αποτέλεσε ένα πανίσχυρο επιχείρημα στην ανάπτυξη των θεωριών αυτών. Ωστόσο ένα ακόμη πιδού σημαντικό γεγονός απ' αυτή την άποψη, που τού είχαν ήδη διαισθανθεί οι κλασικοί οικονομολόγοι και τού είχε ανακαλύψει και διατυπώσει με διαύγεια ο Karl Marx, είναι ότι η Ίδια ή δραστηριότητα του μοχθεϊν, άσχετα από τις ιστορικές περι-

σε παραγωγική εργασία συγκρίνοντάς την με την διαφορά ανάμεσα στο λάξεμα ενός λίθου και στην παραγωγή του (βλ. Jean Dautry, 'La notion de travail chez Saint-Simon et Fourier', *Journal de psychologie normale et pathologique*, τόμ. LII, αρ. 1 [Γαν. - Μάρτιος, 1955]).

17. Αυτή η έλπίδα συνόδευε τον Marx απ' αρχής μέχρι τέλους. Την βρίσκουμε ήδη στην *Deutsche Ideologie*: «Es handelt sich nicht darum, die Arbeit zu befreien, sondern sie aufzuheben» (*Gesamtausgabe*, μέρος I, τόμ. 3, σελ. 185) και αρκετές δεκαετίες αργότερα στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου*, κεφ. 48: «Das Reich der Freiheit beginnt in der Tat erst da, wo das Arbeiten... aufhört» (*Marx - Engels Gesamtausgabe*, μέρος II [Zürich, 1933], σελ. 873).

18. Ο Adam Smith στην Εισαγωγή του στο δεύτερο βιβλίο του *Wealth of Nations* (Everyman's ed., I, 241 κ.έ.) τονίζει ότι η παραγωγικότητα οφείλεται μάλλον στον καταμερισμό του μόχθου παρά στον Ίδιο τον μόχθο.

στάσεις και ανεξάρτητα από την θέση της μέσα στον ιδιωτικό ή τον δημόσιο χώρο, είναι πράγματι από μόνη της «παραγωγική», αδιάφορο πόσο μηδαμινά ή βραχύβια μπορεί να είναι τὰ προϊόντα της. Η παραγωγικότητα αυτή δεν έγκκειται σε κάποιο από τὰ προϊόντα του μόχθου αλλά στην ανθρώπινη «δύναμη», που δεν εξαντλείται όταν έχει παραγάγει όσα μέσα χρειάζονται για την δική της συντήρηση και επιβίωση, αλλά μπορεί να παράγει ένα «πλεόνασμα», δηλαδή περισσότερα απ' όσα χρειάζονται για την «αναπαραγωγή» της. Έπειδή αυτό που εξηγεί την παραγωγικότητα του μόχθου δεν είναι ο Ίδιος ο μόχθος, αλλά τού πλεόνασμα που γεννιέται από την ανθρώπινη δύναμη του μοχθεϊν [*Arbeitskraft*], ή εισαγωγή του έργου αυτού από τον Marx, όπως όρθά παρατήρησε ο Engels, απέτέλεσε τού πιδού πρωτότυπο και πιδού επαναστατικό στοιχείο όλόκληρου του συστήματός του.¹⁹ Αντίθετα από την παραγωγικότητα της εργασίας, ή όποια προσθέτει νέα αντικείμενα στον ανθρώπινο κόσμο, ή παραγωγικότητα της δύναμης του μόχθου παράγει αντικείμενα μόνο συμπτωματικά και μερικώς κυρίως για τὰ μέσα της αναπαραγωγής του. αφού ή δύναμη του μόχθου δεν εξαντλείται μετά την εξασφάλιση της Ίδιας της αναπαραγωγής της, ή δύναμη αυτή μπορεί να χρησιμοποιηθεί για ν' αναπαραγάγει κάτι περισσότερο από την διαδικασία μιδς μόνο ζωής, αλλά δεν «παράγει» ποτέ τίποτ' άλλο εκτός από την ζωή.²⁰ Με την ώμη καταπίεση στην δουλκκτητική κοινωνία ή με την έκμετάλλευση στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία τών χρόνων του Ίδιου του Marx, ή δύναμη του μοχθεϊν μπορεί να διοχετευθεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε ο μόχθος όρισμένων να έπαρκει για την ζωή όλων.

Από αυτή την καθαρά κοινωνική άποψη, που είναι ή άποψη

19. Βλ. την Εισαγωγή του Engels στο έργο του Marx 'Wage, Labour and Capital' (στα *Selected Works* τών Marx και Engels [Λονδίνο, 1950], I, 384), όπου ο Marx είχε χρησιμοποιήσει για πρώτη φορά τον καινούργιο όρο με κάποια έμφαση.

20. Ο Marx τόνιζε πάντοτε, και ιδιαίτερα κατά τή νεότητά του, ότι ή κύρια λειτουργία του μόχθου ήταν ή «παραγωγή ζωής» και κατά συνέπεια συνταύτιζε τον μόχθο με την γέννα (βλ. *Deutsche Ideologie*, σελ. 19' έπίσης 'Wage, Labour and Capital', σελ. 77).

ολόκληρης τῆς σύγχρονης περιόδου, ἀλλὰ προσέλαβε τὴν συνεκτικότερη καὶ τὴν ἐπιβλητικότερη ἔκφρασή της μὲ τὸ ἔργο τοῦ Marx, κάθε μόχθος εἶναι «παραγωγικός», καὶ χάνει τὴν ἰσχύ της ἢ προηγούμενη διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἐκτέλεση «οἰκιακῶν ἐργασιῶν», πού δὲν ἀφήνουν πίσω τους ἕχνη, καὶ στὴν παραγωγή ἀντικειμένων, πού ἡ ἀνθεκτικότητά τους στὸν χρόνο ἐπιτρέπει τὴν συσσώρευση τους. Ἡ κοινωνικὴ ἀποψη εἶναι ταυτόσημη, καθὼς εἶδαμε προηγουμένως, μὲ μιὰ ἐρμηνεία ἢ ὅποια δὲν ὑπολογίζει τίποτ' ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν βιολογικὴ λειτουργία τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, καὶ μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς τὰ πάντα γίνονται ἀντικείμενα κατανάληψης. Στους κόλπους μιᾶς ἐντελῶς «κοινωνικοποιημένης ἀνθρωπότητας», ἢ ὅποια μοναδικὸ της σκοπὸ θὰ εἶχε τὴν ἀπόλαυση τῆς βιολογικῆς της λειτουργίας — καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ δυστυχῶς ὀλότελα ἀν-οὔτοπικὸ ἰδανικὸ πού διέπει τὶς θεωρίες τοῦ Marx²¹ —, ἡ διάκριση μεταξὺ μόχθου καὶ ἐργασίας θὰ ἔσβηνε ὀλο-

21. Οἱ ὄροι *vergesellschafteter Mensch* ἢ *gesellschaftliche Menschheit* χρησιμοποιοῦνταν συχνὰ ἀπὸ τὸν Marx γιὰ νὰ ὑποδείξουν τὸν στόχο τοῦ σοσιαλισμοῦ (βλ. γιὰ παράδειγμα τὸν τρίτο τόμο τοῦ *Das Kapital*, σελ. 873, καὶ τὴν δεκάτη ἀπὸ τὶς «Θέσεις γιὰ τὸν Feuerbach»: «Ἡ σκοπιὰ τοῦ παλαιοῦ ὕλισμου εἶναι ἡ πολιτικὴ [‘civil’] κοινωνία· ἡ σκοπιὰ τοῦ νέου εἶναι ἡ ἀνθρώπινη κοινωνία, ἢ ἡ κοινωνικοποιημένη ἀνθρωπότητα» [*Selected Works*, II, 367]). Ὁ στόχος αὐτὸς ἦταν ἡ ἐξάλειψη τοῦ χάσματος ἀνάμεσα στὴν ἀτομικὴ καὶ στὴν κοινωνικὴ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε ὁ ἄνθρωπος «στὸν ὕψιστο βαθμὸ τῆς ἀτομικῆς του ὑπαρξῆς νὰ εἶναι ταυτόχρονα μιὰ κοινωνικὴ ὑπαρξὴ [*Gemeinwesen*]» (*Jugendchriften*, σελ. 113). Ὁ Marx ἀποκαλεῖ συχνὰ τὴν κοινωνικὴ αὐτὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου *Gattungswesen*, οὐσία τοῦ εἴδους του, καὶ ἡ περίφημη μαρξικὴ «αὐτοαλλοτριώση» εἶναι κυρίως ἡ ἀλλοτριώση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν οὐσία τοῦ εἴδους του (δ.π., σελ. 89: «Eine unmittelbare Konsequenz davon, dass der Mensch dem Produkt seiner Arbeit, seiner Lebenstätigkeit, seinem Gattungswesen entfremdet ist, ist die Entfremdung des Menschen von dem Menschen»). Ἡ ἰδανικὴ κοινωνία συνίσταται σὲ μιὰ κατάσταση πραγμάτων ὅπου ὅλες οἱ ἀνθρώπινες δραστηριότητες πηγάζουν τόσο φυσικὰ ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἀφύση» ὅσο καὶ ἡ ἔκκριση τοῦ κεριοῦ ἀπὸ τὶς μέλισσες· τὸ νὰ ζεῖς καὶ τὸ νὰ μοχθεῖς γιὰ τὴν ζωὴ θὰ γίνῃ ἓνα καὶ τὸ αὐτό, καὶ ἡ ζωὴ δὲν «θ' ἀρχίζει πλέον γιὰ [τὸν μοχθοῦντα] ἐκεῖ πού σταματᾷ [ἡ δραστηριότητα τοῦ μόχθου]» (*‘Wage, Labour and Capital’*, σελ. 77).

κληρωτικά· κάθε ἐργασία θὰ γινόταν μόχθος, διότι θὰ ἀντιλαμβάνομαστε ὅλα τὰ πράγματα ὄχι στὴν ἐγκόσμια, ἀντικειμενικὴ τους ποιότητα, ἀλλὰ ὡς προϊόντα μιᾶς ζώσας δυνάμεως τοῦ μοχθεῖν καὶ ὡς λειτουργίες τῆς βιολογικῆς διαδικασίας.²²

Εἶν' ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσει κανεὶς ὅτι οἱ διακρίσεις ἀνάμεσα στὴν εἰδικευμένη καὶ στὴν ἀνειδίκευτη καθὼς καὶ ἀνάμεσα στὴν διανοητικὴ καὶ στὴν χειρωνακτικὴ ἐργασία δὲν παίζουν κανένα ρόλο στὴν κλασικὴ πολιτικὴ οἰκονομία οὔτε καὶ στὸ ἔργο τοῦ Marx. Σὲ σύγκριση μὲ τὴν παραγωγικότητα τοῦ μόχθου ἔχουν πράγματι δευτερεύουσα σημασία. Κάθε δραστηριότητα ἀπαιτεῖ ὀρισμένο βαθμὸ ἐπιδεξιότητος, τόσο τὸ πλύσιμο καὶ τὸ μαγειρεμα ὅσο καὶ τὸ γράψιμο ἐνὸς βιβλίου ἢ τὸ χτίσιμο ἐνὸς σπιτιοῦ. Ἡ διάκριση δὲν ἔχει νὰ κάνει μὲ διαφορετικὲς δραστηριότητες, ἀλλὰ ἀπλῶς ξεχωρίζει ὀρισμένα στάδια καὶ ὀρισμένες ιδιότητες μέσα σὲ κάθε μιὰ ἀπ' αὐτές. Θὰ μπορούσε ν' ἀποκτήσει ὀρισμένη σημασία μόνο μὲ τὸν σύγχρονο καταμερισμὸ τοῦ μόχθου, ὅπου ἐργασίες, οἱ ὅποιες προηγουμένως ἀναλαμβάνονταν ἀπὸ νέους καὶ ἀνειδίκευτους, παγιώνονται καὶ γίνονται ἰσόβια ἐπαγγέλματα. Ἀλλὰ αὐτὴ ἢ συνέπεια τοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας, ὅπου μιὰ δραστηριότητα διαιρεῖται σὲ τόσα μικροσκοπικὰ τμήματα ὥστε κάθε εἰδικευμένος ἐκτελεστής νὰ μὴ χρειάζεται παρὰ ἓνα ἐλάχιστο βαθμὸ ἐπιδεξιότητος, τείνει νὰ καταργῆσει ἐντελῶς τὴν ἐξειδικευμένη ἐργασία, ὅπως ὀρθὰ πρόβλεψε ὁ Marx. Τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ καταμερισμοῦ εἶναι πὼς ὅ,τι ἀγοράζεται καὶ πωλεῖται στὴν ἀγορὰ ἐργασίας δὲν εἶναι ἡ ἀτομικὴ ἐπιδεξιότητα, ἀλλὰ ἡ «δύναμη τοῦ μοχθεῖν», τὴν ὅποια κάθε ζῶσα ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ διαθέτει σὲ ἴση περίπου ποσότητα. Ἐπιπλέον, ἀφοῦ ἡ ἀνειδίκευτη ἐργασία ἀποτελεῖ ἀντι-

22. Ἡ ἀρχικὴ κατηγορία τοῦ Marx ἐναντίον τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας δὲν ἦταν ἀπλῶς ὅτι μετέβαλε ὅλα τὰ ἀντικείμενα σὲ ἐμπορεύματα, ἀλλὰ ὅτι «ὁ ἐργαζόμενος συμπεριφέρεται πρὸς τὸ προϊόν τοῦ μόχθου του σὰν νὰ ἦταν ἓνα ἄλλοτριο ἀντικείμενον» («dass der Arbeiter zum Produkt seiner Arbeit als einem fremden Gegenstand sich verhält» [*Jugendchriften*, σελ. 83]) — μ' ἄλλα λόγια, ὅτι τὰ πράγματα τοῦ κόσμου, μόλις παραχθοῦν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, ὡς ἓνα βαθμὸ γίνονται ἀνεξάρτητα ἀπὸ, καὶ «ἀλλότρια» πρὸς, τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ.

φατική έννοια, ή ίδια ή διάκριση ισχύει μόνο για την δραστηριότητα του μοχθεῖν, και ή προσπάθεια να την χρησιμοποιήσουμε ως ευρύτερο πλαίσιο αναφοράς δείχνει ήδη ότι ή διάκριση μεταξύ μόχθου και εργασίας έχει εγκαταλειφθεί ὑπὲρ τοῦ μόχθου.

Ἐντελῶς διαφορετική είναι ή περίπτωση τῆς πιδ διαδεδομένης κατηγορίας χειρωνακτικῆς και διανοητικῆς εργασίας. Ἐδῶ ὁ θεμελιώδης δεσμός ἀνάμεσα σ' ὅποιον μοχθεῖ με τὰ χέρια και σ' ὅποιον μοχθεῖ με τὸ μυαλό είναι και πάλι ή διαδικασία τοῦ μοχθεῖν, ή ὁποία ἐκτελεῖται στην μιὰ περίπτωση ἀπὸ τὸ μυαλό και στην ἄλλη ἀπὸ κάποιο διαφορετικὸ μέλος τοῦ σώματος. Ἡ σκέψη, ὡστόσο, ή ὁποία ἀποτελεῖ κατὰ τὰ φαινόμενα δραστηριότητα τοῦ ἐγκεφάλου, μολοντί μοιάζει κατὰ κάποιον τρόπο με τὸ μοχθεῖν —μιὰ διαδικασία πού κι αὐτὴ ἐπίσης τερματίζεται μόνο μαζι με τὴν ίδια τὴν ζωή—, είναι ἀκόμη λιγότερο «παραγωγική» ἀπὸ τὸν μόχθο· ἂν ὁ μόχθος δὲν ἀφήνει πίσω του μόνιμο σημάδι, ή σκέψη δὲν ἀφήνει τίποτα τὸ χειροπιαστό. Ἀπὸ μόνη τῆς ή σκέψη δὲν ὑλοποιεῖται ποτέ για να γίνει κάποιο ἀντικείμενο. Ὅποτε ὁ διανοητικὸς ἐργαζόμενος θέλει να φανερώσει τις σκέψεις του, χρειάζεται να χρησιμοποιήσει τὰ χέρια του και να ἀποκτήσει χειρωνακτικὲς δεξιότητες σὰν κάθε ἄλλο ἐργαζόμενο. Με ἄλλα λόγια, τὸ σκέπτεσθαι και τὸ ἐργάζεσθαι είναι δύο διαφορετικὲς δραστηριότητες, οἱ ὁποῖες δὲν συμπίπτουν ποτέ ἐντελῶς· ὁ σκεπτόμενος, πού θέλει να γνωρίσει στὸν κόσμο τὸ «περιεχόμενο» τῶν σκέψεών του, ὀφείλει πρὶν ἀπ' ὅλα να σταματήσει να σκέπτεται και να ἀναλογισθεῖ τις σκέψεις του. Και σ' αὐτὴν, ὅπως και σὲ ὅλες τις ἄλλες περιπτώσεις, ή ἀνάμνηση προετοιμάζει τὸ ἄυλο και τὸ ἄχρηστο για τὴν τελικὴ τους ὑλοποίηση· ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς διαδικασίας τῆς εργασίας και —ὅπως ή σκέψη τοῦ μοντέλου πού θὰ καταυθύνει τὸν τεχνίτη στην ἐργασία του— τὸ πιδ ἄυλο στάδιό τῆς. Ἡ ἴδια ή ἐργασία λοιπὸν ἀπαιτεῖ πάντα κάποιο ὑλικό, πάνω στὸ ὁποῖο θὰ ἐπιτελεστεῖ και τὸ ὁποῖο, διαμέσου μιᾶς σύνθεσης, τῆς δραστηριότητας τοῦ *homo faber*, θὰ μετασχηματισθεῖ σὲ ἐργόσμιο ἀντικείμενο. Ἡ ἰδιάζουσα ἐργασιακὴ ποιότητα τῆς διανοητικῆς ἐργασίας δὲν ὀφείλεται λιγότερο ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο εἶδος ἐργασίας «στην ἐργασία τῶν χειρῶν μας».

Μοιάζει εὐλόγο και εἶναι πράγματι πολὺ συνηθισμένο να συνδέεται και να δικαιολογεῖται ή σύγχρονη διάκριση μεταξύ διανοητικῆς και χειρωνακτικῆς ἐργασίας με τὴν διάκριση τῶν ἀρχαίων μεταξύ «ἐλευθέρων» και «δουλικῶν» τεχνῶν. Ὡστόσο αὐτὸ πού ξεχωρίζει τις ἐλευθέρους ἀπὸ τις δουλικὲς τέχνες δὲν είναι καθόλου «ἕνας ἀνώτερος βαθμὸς νοημοσύνης», ή τὸ γεγονός ὅτι ὁ «ἐλεύθερος καλλιτέχνης» δούλευε με τὸ μυαλό του και ὁ «ταπεινὸς τεχνίτης» με τὰ χέρια του. Τὸ κριτήριο τῶν ἀρχαίων είναι κατὰ κύριο λόγο πολιτικό. Ἀπασχολήσεις συνεπαγόμενες τὴν *prudentia*, τὴν ἱκανότητα για συνετὴ κρίση, ή ὁποία ἀποτελεῖ τὴν ἀρετὴ τῶν πολιτικῶν, και ἐπαγγέλματα κοινῆς ὠφελείας (*ad hominum utilitatem*),²³ ὅπως ή ἀρχιτεκτονικὴ, ή ἱατρικὴ και ή γεωργία,²⁴ εἶναι ἐλευθέρους. Ὅλα τὰ ἐπιτηδεύματα, τὸ ἐπιτηδεύμα τοῦ γραφῆ ὅσο και τοῦ μαραγκοῦ, εἶναι «ταπεινά», ἀνάρμοστα για τὸν ὄρμιμο πολίτη, και τὰ χειρότερα εἶναι ἐκεῖνα πού θὰ θεωρούσαμε πιδ χρήσιμα, ὅπως «ἰχθυοπῶλες, κρεοπῶλες, μάγειροι, ἔμποροι πουλερικῶν και ψαράδες».²⁵ Ἄλλ' ἀκόμη κι αὐτὰ δὲν εἶναι ἀναγκαστικὰ καθαρὸς μόχθος. Ὑπάρχει ἀκόμη μιὰ τρίτη κατηγορία, ὅπου ὁ ἴδιος

23. Χάρην εὐκολίας, θὰ ἀκολουθήσω τὴν ἀνάλυση περὶ ἐλευθερίων και δουλικῶν ἐπαγγελμάτων πού κάνει ὁ Κικέρων στὸ *De officiis*, I, 50-54. Τὰ κριτήρια τῆς *prudentia* και τῆς *utilitas* ή τῆς *utilitas hominorum* ἐκτίθενται στις παραγρ. 151 και 155. (Ἡ μετάφραση τῆς *prudentia* ἀπὸ τὸν Walter Miller στην ἐκδοση τῆς Loeb Classical Library ὡς «ἀνώτερος βαθμὸς νοημοσύνης» μού φαίνεται ἐσφαλμένη).

24. Ἡ κατάταξη τῆς γεωργίας μεταξύ τῶν ἐλευθερίων τεχνῶν εἶναι βέβαια εἰδικὰ ρωμαϊκὴ. Δὲν ὀφείλεται σὲ κάποια ἰδιαίτερη «χρησιμότητα» τῆς γεωργίας, ὅπως θὰ τὴν ἀντιλαμβανόμαστε ἐμεῖς, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο συνδέεται με τὴν ρωμαϊκὴ ἔννοια τῆς *patria*, κατὰ τὴν ὁποία ὁ χῶρος πού καταλαμβάνει ή σφαῖρα τοῦ δημοσίου είναι ὁ *ager Romanus* και ὄχι μόνο ή πόλη τῆς Ρώμης.

25. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν χρησιμότητα για τὴ ζωὴ και μόνο ὀνομάζει ὁ Κικέρων *mediocris utilitas* (παρ. 151) και τὴν ἀφαιρεῖ ἀπὸ τις ἐλευθέρους τέχνες. Ἡ μετάφραση και πάλι μού φαίνεται ἀστοχὴ· δὲν πρόκειται για «ἐπαγγέλματα... ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποκομίζεται σημαντικὴ ὠφέλεια για τὴν κοινωνία», ἀλλὰ για ἀσχολίες, οἱ ὁποῖες, σὲ σαφὴ ἀντίθεση μ' ἐκεῖνες πού ἀναφέρθηκαν προηγουμένως, ὑπερβαίνουν τὴν χυδαία χρησιμότητα τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν.

ὁ κόπος καὶ ὁ μόχθος (οἱ *operae* σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ *opus*, ἡ ἀπλή δραστηριότητα πρὸς τὴν ἐργασία) πληρῶνονται, καὶ στίς περιπτώσεις αὐτὲς «ἢ ἀμοιβὴ ἀκριβῶς εἶναι τεκμήριο δουλείας».²⁶

Ἡ διάκριση μεταξὺ χειρωνακτικῆς καὶ διανοητικῆς ἐργασίας, ἂν καὶ ἡ καταγωγή της μπορεῖ νὰ ἀνιχνευτεῖ στοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους,²⁷ εἶναι σύγχρονη καὶ ἔχει δύο τελείως διαφορετικὰς αἰτίαι, πού εἶναι, ὡστόσο, καὶ οἱ δύο ἐξίσου χαρακτηριστικὰς γιὰ τὸ γενικὸ κλίμα τῆς σύγχρονης περιόδου. Ἀφότου στίς σύγχρονες συνθήκες κάθε ἀπασχόληση ἔπρεπε ν' ἀποδείξει τὴν «χρησιμότητά» της γιὰ τὴν κοινωνία γενικὰ καὶ ἀφότου ἡ χρησιμότητα τῶν διανοητικῶν ἀπασχολήσεων εἶχε γίνεи κάτι περισσότερο ἀπὸ ἀμφίβολη ἐξ αἰτίας τῆς σύγχρονης ἐξύμνησης τοῦ μόχθου, ἦταν πολὺ φυσικὸ πού καὶ οἱ ἴδιοι οἱ διανοοῦμενοι ἤθελαν νὰ ὑπολογίζονται ὡς τμήμα τοῦ ἐργαζόμενου πληθυσμοῦ. Ταυτόχρονα, ὅμως, καὶ σὲ φαινομενικὴ μόνον ἀντίφαση μ' αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη, ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ ἐκτίμηση τῆς κοινωνίας αὐτῆς γιὰ ὀρισμένα «διανοητικὰ» ἐπιτεύγματα ἀνέβηκε σὲ βαθμὸ πρωτοφανῆ στὴν ἱστορία μας, ἂν ἐξαιρέσουμε τοὺς αἰῶνες τῆς παρακμῆς τῆς ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Εἶναι ἴσως καλὸ νὰ θυμηθοῦμε σχετικὰ ὅτι σ' ὀλόκληρη τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαιότητος οἱ «διανοητικὰς» ὑπηρεσίαι τῶν γραφῶν, εἴτε ἐξυπηρετοῦσαν τίς ἀνάγκες τῆς δημόσιας εἴτε ἐξυπηρετοῦσαν τίς ἀνάγκες τῆς ἰδιωτικῆς σφαίρας, ἐκτελοῦνταν ἀπὸ δούλους καὶ ἐκτιμοῦνταν ἀνάλογα. Μόνον ἡ γραφειοκρατικοποίηση τῆς ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ἡ συνακόλουθη κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἀνοδος τῶν αὐτοκρατόρων ἐπέφερε μιὰ ἐπανεκτίμηση τῶν

26. Οἱ Ρωμαῖοι θεωροῦσαν τὴν διαφορά μεταξὺ *opus* καὶ *operae* τόσο ἀποφασιστικὴ, ὥστε εἶχαν δύο διαφορετικοὺς τύπους συμβολαίου, τὸ *locatio operis* καὶ τὸ *locatio operarum*, ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ δεύτερον ἔπαιζε ἀσήμαντο ρόλο, διότι τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν ἐπίπωνων ἐργασιῶν γινόνταν ἀπὸ δούλους (βλ. Edgar Loening, στὸ *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* [1890], I, 742 κ.έ.).

27. Τὰ *opera liberalia* ταυτίζονταν μετὰ τὴν διανοητικὴ ἢ μᾶλλον τὴν πνευματικὴ ἐργασία κατὰ τὸν Μεσαίωνα (βλ. Otto Neurath, 'Beiträge zur Geschichte der Opera Servilia', *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, τόμ. XLI [1915], ἀρ. 2).

«διανοητικῶν» ὑπηρεσιῶν.²⁸ Ἐφόσον ὁ διανοοῦμενος δὲν εἶναι στὴν πραγματικότητα «ἐργάτης» — πού ὅπως ὅλοι οἱ ἄλλοι ἐργαζόμενοι, ἀπὸ τὸν πιὸ ταπεινὸ τεχνίτη μέχρι τὸν πιὸ λαμπρὸ καλλιτέχνη, προορίζεται νὰ προσθέσει ἓνα ἀκόμη πράγμα, κατὰ τὸ δυνατόν διαρκές, στὸ ἀνθρώπινο οἰκοδόμημα— δὲν μοιάζει με τίποτα ἴσως τόσο πολὺ ὅσο μετὰ τὸν «οἰκιακὸ ὑπρέτη» τοῦ Adam Smith, ἂν καὶ ἡ λειτουργία του δὲν εἶναι τόσο νὰ διατηρεῖ σώα τὴν διαδικασίαν τῆς ζωῆς καὶ νὰ φροντίζει γιὰ τὴν ἀναπαραγωγή της ὅσο τὸ νὰ φροντίζει γιὰ τὴν διατήρηση τῶν διαφόρων γιγάντιων γραφειοκρατικῶν μηχανισμῶν, τῶν ὁποίων οἱ λειτουργίαι καταναλώνουν τίς ὑπηρεσίαι τους καὶ καταβροχθίζουν τὰ προϊόντα τους τόσο γρήγορα καὶ ἀμείλικτα ὅσο καὶ ἡ ἴδια ἡ βιολογικὴ διαδικασία τῆς ζωῆς.²⁹

28. Ὁ H. Wallon περιγράφει τὴν διαδικασίαν αὐτὴ ὑπὸ τὴν δικαιοκράτησιν τοῦ Διοκλητιανοῦ: «...les fonctions jadis serviles se trouverent anoblies, élevées au premier rang de l'État. Cette haute considération qui de l'empereur se répandait sur les premiers serviteurs du palais, sur les plus haut dignitaires de l'empire, descendait a tous les degrés des fonctions publiques...; le service public devint un office public». «Les charges les plus serviles, ...le noms que nous avons cité aux fonctions de l'esclavage, sont revêtus de l'éclat qui rejaillit de la personne du prince» (*Histoire de l'esclavage dans l'antiquité* [1847], III, 126 καὶ 131). Πρὶν ἀπ' αὐτὸν τὸν προβιβασμὸ τῶν ὑπηρεσιῶν οἱ γραφεῖς κατατάσσονταν στὴν ἴδια κατηγορίαν μετὰ τοὺς φύλακες τῶν δημοσίων κτηρίων ἢ ἀκόμη μετὰ αὐτοὺς πού ὀδηγοῦσαν τοὺς πυγμάχους στὴν ἀρένα (δ.π., σελ. 171). Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ἡ ἀνοδος τῶν «διανοομένων» συνέπεσε μετὰ τὴν ἐδραίωσιν μιᾶς γραφειοκρατίας.

29. Ὁ μόχθος μερικῶν ἀπὸ τίς πιὸ ἀξιοσέβαστες κοινωνικὰς τάξεις, ὅπως ὁ μόχθος τῶν οἰκιακῶν ὑπηρετῶν, δὲν παράγει καμμία ἀξίαν, λέει ὁ Adam Smith καὶ κατατάσσει ἀνάμεσά τους «τὸ σύνολο τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ ναυτικοῦ», τοὺς «δημόσιους λειτουργοὺς» καὶ τὰ ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα, ὅπως «οἱ κληρικοί, οἱ δικηγόροι, οἱ γιατροί, οἱ κάθε εἶδους ἄνθρωποι τῶν γραμμῶν». Τὸ ἔργο τους, «σὺν τὴν ἀπαγγελίαν τῶν ἠθοποιῶν, τὴν ἀγόρευσιν τοῦ ρήτορα ἢ τὴν μελωδίαν τοῦ μουσικοῦ... πεθαίνει τὴν στιγμὴν ἀκριβῶς πού γεννιέται» (δ.π., I, 295-96). Εἶναι φανερὸ πὼς ὁ Smith δὲν θὰ εἶχε καμμία δυσκολίαν στὴν ταξινόμησιν τῶν δικῶν μας «χαρτογιακᾶδων».

12. Ο ΕΜΠΡΑΓΜΑΤΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Ἡ περιφρόνηση τοῦ μόχθου στὴν ἀρχαία θεωρία ὅσο καὶ ἡ ἐξυμνήσῃ του στὴ νεότερη παίρνουν καὶ οἱ δύο τὴν σημασία τους ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικὴ στάση ἢ τὴν δραστηριότητα τοῦ μοχθοῦντος, δυσπιστώντας στὴν ἐπίπονη προσπάθειά του ἢ ἐπαινώντας τὴν παραγωγικότητά του. Ἡ ὑποκειμενικότητα τῆς προσέγγισης ἐνδέχεται νὰ εἶναι πῶς προφανῆς στὴν διάκριση ἀνάμεσα στὴν εὐκολὴ καὶ στὴν σκληρὴ ἐργασία, ἀλλὰ εἶδαμε στὴν περίπτωση τουλάχιστον τοῦ Marx — ὁ ὁποῖος, ὡς ὁ μέγιστος τῶν συγχρόνων θεωρητικῶν τῆς ἐργασίας, ἀποτελεῖ κατ' ἀνάγκην ἓνα εἶδος λυδίας λίθου σ' αὐτὲς τὶς συζητήσεις —, ὅτι ἡ παραγωγικότητα τοῦ μόχθου μετῶνται καὶ ὑπολογίζεται μὲ μέτρο τὶς ἀνάγκες τῆς διαδικασίας τῆς ζωῆς γιὰ τὴν ἀναπαραγωγὴ τῆς ἐργασίας στὸ δυναμικὸ πλεόνασμα, τὸ ὁποῖο ἐνέχει ἡ ἀνθρώπινη δύναμη τοῦ μοχθεῖν, ὅχι στὴν ποιότητα ἢ στὸν χαρακτήρα τῶν πραγμάτων ποὺ παράγει. Κατὰ παρόμοιο τρόπο, ἡ ἑλληνικὴ ἀντίληψη, ἡ ὁποία κατατάσσει τοὺς ζωγράφους σὲ ἀνώτερη θέση ἀπὸ τοὺς γλύπτες, δὲν ἐδραζόταν βέβαια σὲ μιὰ μεγαλύτερη ὑπόληψη γιὰ τὴν ζωγραφικὴ.³⁰ Φαίνεται ὅτι ἡ διάκριση μεταξὺ μόχθου καὶ ἐργασίας, τὴν ὁποία οἱ θεωρητικοὶ μας ἔχουν τόσο πεισματικὰ παραμελήσει καὶ οἱ γλώσσες μας τόσο ἐπίμονα διατηρήσει, γίνεται πράγματι ποσοτικὴ ἀπλῶς διαφορὰ, ἂν δὲν ληφθεῖ ὑπόψη ὁ ἐγκόσμιος χαρακτήρας τοῦ παραγόμενου πράγματος — ἡ θέση του, ἡ λειτουργία του καὶ ἡ διάρκεια παραμονῆς του μέσα στὸν κόσμον. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα σ' ἓνα ψωμί, τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνάμενόμενη διάρκεια ζωῆς) μέσα στὸν κόσμον εἶναι — δὲν εἶναι μιὰ μέρα, καὶ σ' ἓνα τραπέζι, ποὺ μπορεῖ ἄνετα νὰ ἀντέξει ἐπὶ γενεές, εἶναι ἀσφαλῶς πολὺ πῶς καταφανῆς καὶ πῶς ἀποφασιστικὴ ἀπὸ τὴν διαφορὰ ἀνάμεσα σ' ἓνα φούρναρη καὶ σ' ἓνα μαραγκό.

30. Ἀντιθέτως, εἶναι ἀμφίβολο ἂν κάποιον ζωγραφικὸ ἔργο θαυμάστηκε ποτὲ ὅσο τὸ ἄγαλμα τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία, ποὺ φιλοτέχνησε ὁ Φειδίας καὶ ποὺ τοῦ ἀποδιδόταν τέτοια μαγικὴ δύναμη ὥστε νὰ κάνει κάποιον νὰ ξεχνᾷ κάθε πόνον καὶ θλίψη ὁποῖος δὲν τὸ εἶχε δεῖ εἶχε ζήσει ματαίως κλπ.

Ἡ παράδοξη ἀσυμφωνία μεταξὺ γλώσσας καὶ θεωρίας, ποὺ παρατηρήσαμε ἐξ ἀρχῆς, μετατρέπεται λοιπὸν σὲ μιὰ ἀσυμφωνία μεταξὺ τῆς προσανατολισμένης πρὸς τὸν κόσμον, «ἀντικειμενικῆς» γλώσσας ποὺ μιᾶμε καὶ τῶν προσανατολισμένων πρὸς τὸν ἄνθρωπον, ὑποκειμενικῶν θεωριῶν ποὺ χρησιμοποιοῦμε στὶς προσπάθειές μας νὰ κατανοήσουμε. Περισσότερο ἢ γλώσσα καὶ οἱ θεμελιώδεις ἀνθρώπινες ἐμπειρίες, οἱ ὁποῖες βρίσκονται στὴν βάση τῆς, παρὰ ἡ θεωρία εἶναι ἐκείνη ποὺ μᾶς διδάσκει ὅτι τὰ πράγματα τοῦ κόσμου, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἀναλύνεται ἡ *vita activa*, εἶναι πολὺ διαφορετικῆς φύσεως καὶ παράγονται ἀπὸ ἐντελῶς διαφορετικὰ εἶδη δραστηριοτήτων. Ἄν τὰ ἀντικρύσουμε ὡς μέρος τοῦ κόσμου, τὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας — καὶ ὅχι τὰ προϊόντα τοῦ μόχθου — ἐγγυῶνται τὴν διάρκεια καὶ τὴν ἀντοχὴ στὸν χρόνον, χωρὶς τὶς ὁποῖες δὲν θὰ ἦταν κἂν δυνατό νὰ ὑπάρξει κόσμος. Ἀκριβῶς μέσα σ' αὐτὸν τὸν κόσμον τῶν ἀνθεκτικῶν στὸν χρόνον πραγμάτων βρίσκονται τὰ καταναλωτικὰ ἀγαθὰ, μὲ τὰ ὁποῖα ἡ ζωὴ ἐξασφαλίζει τὰ μέσα τῆς συντήρησής τῆς. Τὰ πράγματα αὐτὰ, ποὺ τὰ χρειάζεται τὸ σῶμα μας καὶ τὰ παράγει ὁ μόχθος του, χωρὶς νὰ εἶναι ἀπὸ μόνον τοὺς ἐδραῖα, τὰ πράγματα αὐτὰ τῆς ἀένης καταναλώσεως ἐμφανίζονται καὶ ἐξαφανίζονται σ' ἓνα χωρὸν πραγμάτων, τὰ ὁποῖα δὲν καταναλώνονται, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦνται, καὶ τὰ ὁποῖα, καθὼς τὰ χρησιμοποιοῦμε, μᾶς χρησιμοποιοῦν καὶ μᾶς κάνουν νὰ ἐξοικειωνόμαστε μαζί τους. Σὰν τέτοια, δημιουργοῦν τὸν οἰκεῖον χαρακτήρα τοῦ κόσμου, τὰ ἔθιμά του καὶ τὶς συνήθειες ἐπικοινωνίας τόσο μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν πραγμάτων ὅσο καὶ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Ὅ,τι εἶναι τὰ καταναλωτικὰ ἀγαθὰ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, εἶναι γιὰ τὸν ἀνθρώπινον κόσμον τὰ ἀντικείμενα χρήσεως. Ἀπ' αὐτὰ ἀντλοῦν τὸν ἐμπράγματο χαρακτήρα τους τὰ καταναλωτικὰ ἀγαθὰ καὶ ἡ γλώσσα, ἡ ὁποία δὲν ἐπιτρέπει στὴν δραστηριότητα τοῦ μόχθου νὰ σχηματίσει κάτι τόσο στέρεον καὶ μὴ ρηματικὸ ὅσο ἓνα οὐσιαστικὸ, μᾶς ἀφήνει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι πολὺ πιθανῶς δὲν θὰ μπορούσαμε οὔτε κἂν νὰ γνωρίζουμε τί εἶναι ἓνα πράγμα ἂν δὲν ἔχουμε μπροστὰ στὰ μάτια μας «τὸ ἔργον τῶν χειρῶν μας».

Ἐξῆρα τόσο ἀπὸ τὰ καταναλωτικὰ ἀγαθὰ ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ

ἀντικείμενα χρήσεως, υπάρχουν τέλος τὰ «προϊόντα» τῆς πράξης καὶ τοῦ λόγου, τὰ ὅποια συναπαρτίζουν τὸ πλέγμα τῶν ἀνθρώπων σχέσεων καὶ ὑποθέσεων. Ἀπὸ μόνα τους, ὄχι μόνο στεροῦνται τὸν ἀπτό χαρακτήρα τῶν ἄλλων πραγμάτων, ἀλλὰ εἶναι ἀκόμα πῶς βραχύβια καὶ φροῦδα ἀπὸ ὅ,τι παράγουμε γιὰ κατανάλωση. Ἡ πραγματικότητά τους βασίζεται στὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπινου πλήθους, στὴν μόνιμη παρουσία τῶν ἄλλων, οἱ ὅποιοι μποροῦν νὰ βλέπουν καὶ νὰ ἀκοῦν καὶ συνεπῶς νὰ μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξὴ τους. Τὸ πράττειν καὶ τὸ ὁμιλεῖν εἶναι ὅμως ἐξωτερικὲς ἐκδηλώσεις τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ἡ ὁποία γνωρίζει μιὰ καὶ μόνη δραστηριότητα, συνδεόμενη κατὰ πολλοὺς τρόπους μὲ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμον, χωρὶς ὡστόσο νὰ ἐκδηλώνεται ἀπαραιτήτως σ' αὐτὸν καὶ χωρὶς νὰ χρειάζεται νὰ εἶναι οὔτε ὁρατὴ, οὔτε ἀκουστὴ οὔτε νὰ χρησιμοποιεῖται, οὔτε νὰ καταναλώνεται γιὰ νὰ εἶναι πραγματικὴ: προκειταὶ γιὰ τὴν δραστηριότητα τῆς σκέψης.

Ἄν τὶς ἀντικρύσουμε ὅμως ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς ἐγκοσμιότητάς τους, οἱ δραστηριότητες τῆς πράξης, τοῦ λόγου καὶ τῆς σκέψης ἔχουν πολὺ περισσότερα κοινὰ στοιχεῖα μεταξύ τους ἀπ' ὅσα ἔχει κάθε μιὰ ἀπ' αὐτὲς μὲ τὴν ἐργασία ἢ μὲ τὸν μόχθο. Οἱ ἴδιες δὲν «παράγουν», δὲν δημιουργοῦν τίποτα, εἶναι τόσο φροῦδες ὅσο ἡ ἴδια ἡ ζωὴ. Γιὰ νὰ ἀποτελέσουν πράγματα ἐγκόσμια, δηλαδὴ πράξεις, γεγονότα, συμβάντα καὶ πρότυπα σκέψεων ἢ ἰδεῶν, πρέπει πρῶτα νὰ τὶς δεῖ κανεὶς, νὰ τὶς ἀκούσει, νὰ τὶς φέρει στὴν μνήμη του καὶ κατόπιν νὰ τὶς μετασχηματίσει, νὰ τὶς ὑλοποιήσει, ἄς ποῦμε, ὥστε νὰ γίνουν πράγματα — τὰ λεγόμενα τῆς ποίησης, ἢ γραμμένη σελίδα ἢ τὸ τυπωμένο βιβλίον, ἢ ζωγραφικὴ ἢ ἡ γλυπτική, ὅλα τὰ εἶδη καταγραφῶν, τεκμηρίων καὶ μνημείων. Ὁλόκληρος ὁ πραγματικὸς κόσμος τῶν ἀνθρώπινων ὑποθέσεων βασίζει τὴν πραγματικότητά του καὶ τὴν συνεχιζόμενη ὑπαρξὴ του, πρῶτον, στὴν παρουσία τῶν ἄλλων, οἱ ὅποιοι ἔχουν δεῖ καὶ ἀκούσει καὶ θὰ θυμῶνται καί, δεύτερον, στὸν μετασχηματισμὸ τοῦ μὴ ἀπτοῦ σὲ χειροπιαστὰ πράγματα. Χωρὶς τὴν ἀνάμνηση καὶ χωρὶς τὴν ὑλοποίηση, τὴν ὁποία χρειάζεται ἢ ἀνάμνηση γιὰ τὴν ἐκπλήρωσή της καὶ ἡ ὁποία τὴν καθιστᾷ πράγματι, ὅπως ὑποστήριζαν οἱ Ἕλληνες, μητέρα ὄλων τῶν τεχνῶν, οἱ ζωσες δραστηριότητες τῆς πρά-

ξης, τῆς ὁμιλίας καὶ τῆς σκέψης, θὰ ἔχαναν τὴν πραγματικότητά τους στὸ τέρμα κάθε διαδικασίας καὶ θὰ ἐξαφανίζονταν ἂν νὰ μὴν εἶχαν ὑπάρξει ποτέ. Ἡ ὑλοποίηση ποῦ πρέπει νὰ ὑποστοῦν γιὰ νὰ παραμείνουν στὸν κόσμον ἔχει ὡς τίμημα τὸ γεγονός ὅτι τὸ (ανεκρὸ γράμμα) ἀντικαθιστᾷ πάντα κάτι τὸ ὅποιο ξεπήδησε μέσ' ἀπὸ τὸ «ζωντανὸ πνεῦμα» καὶ γιὰ μιὰ φευγαλέα στιγμὴ ὑπῆρξε πράγματι ὡς «ζωντανὸ πνεῦμα». Πρέπει νὰ καταβάλουν αὐτὸ τὸ τίμημα διότι οἱ ἴδιες εἶναι ἐντελῶς ἀκοσμικῆς ὕφης καὶ ὡς ἐκ τούτου χρειάζονται τὴν βοήθεια μιᾶς δραστηριότητος ἐντελῶς διαφορετικῆς φύσεως· βασίζουν τὴν πραγματικότητά τους καὶ τὴν ὑλοποίησή τους στὴν ἴδια ἐργασία ποῦ κατασκευάζει τὰ ἄλλα πράγματα μέσα στὸν κόσμον τῶν ἀνθρώπινων τεχνημάτων.

Ἡ πραγματικότητα καὶ ἡ ἀξιοπιστία τοῦ ἀνθρώπινου κόσμου στηρίζεται κατὰ κύριο λόγο στὸ γεγονός ὅτι μᾶς περιβάλλουν πράγματα πῶς διαρκῆ ἀπὸ τὴν δραστηριότητα ποῦ τὰ παρήγαγε, καὶ δυνατικὰ ἀκόμη πῶς διαρκῆ ἀπὸ τὴν ζωὴ τῶν δημιουργῶν τους. Ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ, στὸν βαθμὸ ποῦ οἰκοδομεῖ τὸν κόσμον, εἶναι ἐμπλεγμένη σὲ μιὰ διαρκῆ διαδικασία ὑλοποίησης, καὶ ὁ βαθμὸς τῆς ἐγκοσμιότητος τῶν παραγομένων πραγμάτων, ποῦ σχηματίζουν ἐξ ὀλοκλήρου τὸ ἀνθρώπινο οἰκοδόμημα, ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν μεγαλύτερη ἢ μικρότερη διάρκειά τους μέσα στὸν ἴδιο τὸν κόσμον.

13. ΜΟΧΘΟΣ ΚΑΙ ΖΩΗ

Τὰ λιγότερο διαρκῆ ἀπὸ τὰ ἀπτά πράγματα εἶναι ὅσα χρειάζονται γιὰ τὴν διαδικασία τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς. Ἡ κατανάλωσή τους ἀκολουθεῖ σχεδὸν ἀμέσως τὴν πράξη τῆς παραγωγῆς τους· καθὼς λέγει ὁ Locke, ὅλα ἐκεῖνα «τὰ ἀγαθὰ», τὰ ὅποια εἶναι «πραγματικὰ χρήσιμα στὴν ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου», στὴν «ἀνάγκη τῆς συντήρησης», εἶναι «γενικὰ μικρῆς διάρκειας, καθὼς — ὅταν δὲν καταναλώνονται χρησιμοποιούμενα — φθείρονται καὶ καταστρέφονται ἀπὸ μόνα τους».³¹ Ἄφοῦ μείνουν γιὰ ἓνα σύντομο διάστημα

31. Locke, ὁ.π., πρῆρ. 46.

στὸν κόσμο, ἐπιστρέφουν στὴν φυσικὴ διαδικασίᾳ πού τὰ παρήγαγε εἴτε μὲ τὴν ἀφομοίωσή τους μέσα στὴν βιολογικὴ διαδικασίᾳ τοῦ ζώου ἄνθρωπος εἴτε μὲ τὴν φυσικὴ φθορά τους· μὲ τὴν μορφή πού τοὺς δίνει ὁ ἄνθρωπος, μὲ τὴν ὁποία παίρνουν τὴν ἐφήμερὴ θέση τους στὸν κόσμο τῶν δημιουργημένων ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο πραγμάτων, χάνονται πολὺ πιὸ γρήγορα ἀπὸ κάθε ἄλλο τμῆμα τοῦ κόσμου. Ἄν τὰ δοῦμε στὴν ἐγκοσμιότητά τους, εἶναι τὰ λιγότερο ἐγκόσμια καὶ συγχρόνως τὰ πιὸ φυσικὰ τῶν πραγμάτων. Ἄν καὶ εἶναι ἀνθρώπινα δημιουργήματα, ἔρχονται καὶ παύονται, παράγονται καὶ καταναλώνονται, κατὰ τὴν ἀένα ἐπαναλαμβανόμενη κυκλικὴ κίνησι τῆς φύσης. Κυκλική, ἐπίσης, εἶναι ἡ κίνησι τοῦ ζωντανοῦ ὀργανισμοῦ, συμπεριλαμβανομένου τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, ὅσο μπορεῖ νὰ ἀνθέξει τὴν διαδικασίᾳ, ἡ ὁποία διέπει τὸ εἶναι του καὶ τὸ κάνει νὰ εἶναι ζωντανό. Ἡ ζωὴ εἶναι διαδικασίᾳ, ἡ ὁποία ἐξαντλεῖ τὴν ἀνθεκτικότητά στὸν χρόνο, τὴν καταναλώνει, τὴν ἐξαφανίζει, μέχρις ὅτου ἡ νεκρὴ ὕλη, τὸ προϊόν μικρῶν, μεμονωμένων, κυκλικῶν βιολογικῶν διαδικασιῶν, ἐπιστρέφει στὸν γενικὸ γιγαντιαῖο κύκλο τῆς ἴδιας τῆς φύσης ὅπου δὲν ὑπάρχει ἀρχὴ καὶ τέλος καὶ ὅπου ὅλα τὰ φυσικὰ πράγματα περιστρέφονται σὲ μιὰ ἀμετάβλητη, αἰώνια ἐπανάληψη.

Ἡ φύσι καὶ ἡ κυκλικὴ κίνησι, στὴν ὁποία αὐτὴ ἐξαναγκάζει νὰ μποῦν ὅλα τὰ ζωντανὰ πράγματα, δὲν γνωρίζουν οὔτε γέννησι οὔτε θάνατο, ὅπως τὰ ἐννοοῦμε. Ἡ γέννησι καὶ ὁ θάνατος τῶν ἀνθρώπινων ὄντων δὲν εἶναι ἀπλὰ φυσικὰ συμβάντα, ἀλλὰ ἀναφέρονται σ' ἕναν κόσμο, στὸν ὁποῖο ἐμφανίζονται καὶ ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀναχωροῦν μεμονωμένα ἄτομα, μοναδικές, μὴ ἐναλλάξιμες καὶ ἀνεπανάληπτες ὀντότητες. Ἡ γέννησι καὶ ὁ θάνατος προϋποθέτουν ἕναν κόσμο, ὁ ὁποῖος δὲν βρίσκεται σὲ μόνιμη κίνησι, ἀλλὰ τοῦ ὁποῖου ἡ ἀντοχὴ στὸν χρόνο καὶ ἡ σχετικὴ διάρκεια κάνει δυνατὴ τὴν διαδικασίᾳ ἐμφάνισι καὶ ἐξαφάνισι, ὅπως αὐτὴ ὑπῆρχε πρὶν ἐμφανιστεῖ μέσα στὸν κόσμο κάποιον ἄτομον καὶ ὅπως θὰ ἐξακολουθῆσι νὰ ὑπάρχει μετὰ τὴν ἀναπόφευκτὴ ἀναχώρησή του. Χωρὶς ἕναν κόσμο, μέσα στὸν ὁποῖο γεννιοῦνται καὶ πεθαίνουν οἱ ἄνθρωποι, δὲν θὰ ὑπῆρχε τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀμετάβλητη αἰώνια ἀνακύκλωση, τὴν δίχως τέλος διάρκειαν τοῦ ἀνθρώπινου καθὼς καὶ

κάθε ἄλλου ζωικοῦ εἶδους. Μιὰ φιλοσοφία τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία δὲν καταλήγει, ὅπως ἡ φιλοσοφία τοῦ Nietzsche, στὸν ἰσχυρισμὸ τῆς αἰώνιας ἐπιστροφῆς» (ewige Wiederkehr) ὡς ὑψίστης ὄντολογικῆς ἀρχῆς, ἀπλῶς δὲν γνωρίζει γιατί πράγμα μιλάει.

Ἡ λέξι «ζωή», ὡστόσο, ἔχει ἕνα τελείως διαφορετικὸ νόημα ὅταν ἀναφέρεται στὸν κόσμο καὶ θέλει νὰ προσδιορίσει τὸ χρονικὸ διάστημα ἀνάμεσα στὴν γέννησι καὶ τὸν θάνατο. Περιορισμένη ἀπὸ μιὰ ἀρχὴ καὶ ἕνα τέλος, δηλαδὴ ἀπὸ τὰ δύο ὑπέρτατα συμβάντα τῆς ἐμφάνισι καὶ τῆς ἐξαφάνισι μέσα στὸν κόσμο, ἀκολουθεῖ μιὰν αὐστηρὰ γραμμικὴ κίνησι πού ἡ ἴδια ὠθεῖται ἀπὸ τὸν κινήτηρα τῆς βιολογικῆς ζωῆς, τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος μοιράζεται μὲ ἄλλα ζωντανὰ ὄντα καὶ ἡ ὁποία διατηρεῖ πάντοτε τὴν κυκλικὴ κίνησι τῆς φύσις. Τὸ κύριον χαρακτηριστικὸ αὐτῆς τῆς εἰδικῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, τῆς ὁποίας ἡ ἐμφάνισι καὶ ἡ ἐξαφάνισι συνιστοῦν ἐγκόσμια συμβάντα, εἶναι ὅτι ἡ ἴδια εἶναι πάντοτε πλήρης συμβάντων ἰκανῶν τελικὰ νὰ ἐξιστορηθοῦν ὡς μιὰ ἱστορία, νὰ ἀποτελέσουν μιὰ βιογραφία· γι' αὐτὸν τὸν βίον, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν ζωὴ, εἶπε ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι «ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο ἕνα εἶδος πράξεως».³² Διότι πράξι καὶ ὁμιλία, πού, καθὼς εἶδαμε προηγουμένως, συνδέονταν πολὺ στενὰ μεταξύ τους στὴν ἑλληνικὴ ἀντίληψη τῆς πολιτικῆς, εἶναι ὄντως οἱ δύο δραστηριότητες τῶν ὁποίων τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα θὰ εἶναι πάντοτε κάποια ἱστορία μὲ ἀρκετὴ συνοχὴ ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ ἐξιστορηθεῖ, ὅσο τυχαῖα ἢ ἀσύνητα καὶ ἂν φαίνονται τὰ μεμονωμένα γεγονότα καὶ οἱ αἰτίαι τους.

Μόνον μέσα στὸν ἀνθρώπινον κόσμο ἐκδηλώνεται ἡ κυκλικὴ κίνησι τῆς φύσις ὡς ἀνάπτυξι καὶ φθορά. Καὶ αὐτὲς ἐπίσης, ὅπως ἡ γέννησι καὶ ὁ θάνατος, δὲν ἀποτελοῦν, ἂν θέλουμε νὰ ἀκριβολογήσουμε, φυσικὰ περιστατικά· δὲν ἔχουν θέση στὴν ἀκατάπαυστη, ἀκούραστη κυκλικὴ κίνησι, στὴν ὁποία αἰωρεῖται αἰωνίως ὁλόκληρο τὸ νοικοκυριὸ τῆς φύσις. Μόνον ὅταν εἰσέρχονται στὸν κόσμο πού δημιούργησε ὁ ἄνθρωπος, οἱ διαδικασίαι τῆς φύσις μποροῦν νὰ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξι καὶ τὴν φθορά· μόνον

32. Πολιτικά, 1254 a 7.

όταν εξετάζουμε τὰ προϊόντα τῆς φύσης, ἓνα συγκεκριμένο δέντρο ἢ ἓνα συγκεκριμένο σκυλί, ὡς ιδιαίτερα πράγματα, ἀποσπώντας τα ἤδη μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀπὸ τὸ «φυσικό» τους περιβάλλον καὶ τοποθετώντας τα μέσα στὸν κόσμο μας, ἀρχίζουν πράγματι νὰ ἀναπτύσσονται καὶ νὰ φθείρονται. Ἐνὸσω ἡ φύση φανερώνεται στὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ μὲ τὴν κυκλικὴ κίνηση τῶν σωματικῶν μας λειτουργιῶν, κάνει αἰσθητὴ τὴν παρουσία της στὸν κόσμο ποὺ δημιουργεῖ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν μόνιμη ἀπειλὴ τῆς ὑπερανάπτυξής του καὶ τῆς φθορᾶς του. Καὶ οἱ δύο, τόσο ἡ βιολογικὴ διαδικασία στὸν ἄνθρωπο ὅσο καὶ ἡ διαδικασία ἀνάπτυξης καὶ φθορᾶς στὸν κόσμο, ἔχουν τὸ κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅτι εἶναι μέρος τῆς κυκλικῆς κίνησης τῆς φύσης καὶ συνεπῶς ἐπαναλαμβάνονται ἀτελεύτητα· ὅλες οἱ ἀνθρώπινες δραστηριότητες, οἱ ὁποῖες προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἀντιμετωπισθοῦν αὐτὲς οἱ διαδικασίες, συνδέονται μὲ τοὺς ἐπαναλαμβανόμενους κύκλους τῆς φύσης καὶ δὲν ἐμπεριέχουν, γιὰ νὰ κυριολεκτοῦμε, οὔτε ἀρχὴ οὔτε τέλος· ἀντίθετα, ἀπὸ τὴν δραστηριότητα τῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία τερματίζεται μόλις τελειώσει τὸ ἀντικείμενο, ἡ διαδικασία τοῦ μόχθου κινεῖται πάντα στὸν ἴδιο κύκλο, ὁ ὁποῖος προδιαγράφεται ἀπὸ τὴν βιολογικὴ λειτουργία τοῦ ζῶντος ὀργανισμοῦ, καὶ τὸ τέλος τοῦ (κόπου καὶ τῆς ταλαιπωρίας), ποὺ προκαλεῖ, δὲν ἔρχεται παρὰ μὲ τὸν θάνατο αὐτοῦ τοῦ ὀργανισμοῦ.³³

33. Στὴν παλαιότερη φιλολογία σχετικὰ μὲ τὸν μόχθο, ὡς τὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνα δὲν ἦταν ἀσυνήθιστη ἡ ἐμμονὴ στὴν σύνδεση ἀνάμεσα στὸν μόχθο καὶ στὴν κυκλικὴ κίνηση τῆς βιολογικῆς διαδικασίας. Ἔτσι, ὁ Schulze-Delitzsch στὴν διάλεξί του *Die Arbeit* (Λιψία, 1863) ἀρχίζει μὲ μιὰ περιγραφὴ τοῦ κύκλου ἐπιθυμία-προσπάθεια-ἱκανοποίηση — «Beim letzten Bissen fängt schon die Verdauung an». Ἐντούτοις, στὴν τεράστια μεταμαρξικὴ φιλολογία σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ μόχθου, ὁ μόνος συγγραφέας ποὺ τονίζει καὶ ἐξετάζει θεωρητικὰ τὴν ἀκρῶς θεμελιώδη αὐτὴ ὄψη τῆς δραστηριότητος τοῦ μόχθου εἶναι ὁ Pierre Naville, τοῦ ὁποῖου τὸ ἔργο *La vie de travail et ses problèmes* (1954) εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ ἐνδιαφέρουσες καὶ ἴσως ἡ πιὸ πρωτότυπη ἀπὸ τίς πρόσφατες συμβολές. Ἐξετάζοντας τὰ ιδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς ἐργασίας ἡμέρας σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς ἄλλες μετρήσεις τοῦ χρόνου ἐργασίας λέει τὰ ἑξῆς: «Le trait principal est son caractère cyclique ou rythmique. Ce caractère est

Ὅταν ὁ Marx ὄριζε τὸν μόχθο ὡς «μεταβολισμὸ ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν φύση», μέσα στὴν πορεία τοῦ ὁποῖου «ἡ ὕλη τῆς φύσης προσαρμόζεται διαμέσου μιᾶς μορφικῆς μεταβολῆς στὶς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου», οὕτως ὥστε «ὁ μόχθος νὰ ἐνσωματώνεται στὸ ἀντικείμενό του», ἄφηγε νὰ ἐννοηθεῖ καθαρὰ ὅτι «μιλοῦσε ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς φυσιολογίας» καὶ ὅτι ὁ μόχθος καὶ ἡ κατανάλωση δὲν εἶναι παρὰ δύο φάσεις τοῦ αἰωνίως ἐπαναλαμβανόμενου κύκλου τῆς βιολογικῆς ζωῆς.³⁴ Αὐτὸς ὁ κύκλος χρειάζεται νὰ συντηρεῖται μὲ τὴν κατανάλωση, καὶ ἡ δραστηριότητα ποὺ παρέχουν τὰ μέσα τῆς κατανάλωσης εἶναι ἡ διαδικασία τοῦ μόχθου.³⁵ Ὅτιδῆποτε παρὰγεῖ ὁ μόχθος θεωρεῖται ὅτι καταναλώνεται στὴν διαδι-

lié à la fois à l'esprit naturel et cosmologique de la journée... et au caractère des fonctions physiologiques de l'être humain, qu'il a en commun avec les espèces animales supérieures... il est évident que le travail devait être de prime abord lié à des rythmes et fonctions naturels». Ἐπ' αὐτὸ ἔπεται ὁ κυκλικὸς χαρακτήρας στὴν διαδικασία κατανάλωσης καὶ ἀναπαραγωγῆς τῆς ἐργασιακῆς δύναμης, ὁ ὁποῖος καθορίζει τὴν χρονικὴ μονάδα τῆς ἐργασίας ἡμέρας. Ἡ σπουδαιότερη σύλληψη τοῦ Naville εἶναι ὅτι ἡ ὕψη τοῦ χρόνου στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, ἐφόσον αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς μέρος τῆς ζωῆς τοῦ εἴδους, βρίσκεται σὲ ἐντονη ἀντίθεση μὲ τὴν κυκλικὴ ὕψη τοῦ χρόνου τῆς ἐργασίας ἡμέρας. «Les limites naturelles supérieures de la vie... ne sont pas dictées, comme celle de la journée, par la nécessité et la possibilité de se reproduire, mais au contraire, par l'impossibilité de se renouveler, sinon à l'échelle de l'espèce. Le cycle s'accomplit en une fois, et ne se renouvelle pas» (σελ. 19-24).

34. *Capital* (ἔκδ. Modern Library), σελ. 201. Αὐτὴ τὴ στερεότυπη διατύπωση τὴν συναντᾶμε συχνὰ στὰ ἔργα τοῦ Marx καὶ κάθε φορὰ ἐπαναλαμβάνεται σχεδὸν αὐτολεξεί: ὁ μόχθος ἀποτελεῖ τὴν αἰώνια φυσικὴ ἀνάγκη γιὰ νὰ ἐπιτευθεῖ ὁ μεταβολισμὸς ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν φύση. (Βλ. γιὰ παράδειγμα, *Das Kapital*, τόμ. 1, Μέρος 1, κεφ. 1, τμῆμ. 2, καὶ Μέρος 3, κεφ. 5. Ἡ καθιερωμένη ἀγγλικὴ μετάφραση στὴν ἔκδοση τῆς Modern Library, σελ. 50, 205, ὑπολείπεται ἀπὸ τὴν ἀκρίβεια τῆς διατύπωσης τοῦ Marx. Βρίσκουμε τὴν ἴδια σχεδὸν διατύπωση στὸν τόμ. III τοῦ *Das Kapital*, σελ. 872. Εἶναι προφανὲς πὼς ὅταν ὁ Marx μιλά, ὅπως τόσο τὸ συνηθίζει, γιὰ τὴν «βιολογικὴ λειτουργία τῆς κοινωνίας» δὲν σκέπτεται μεταφορικὰ.

35. Ὁ Marx ὀνόμαζε τὸν μόχθο «παραγωγικὴ κατανάλωση» (*Capital* [Modern Library], σελ. 204) καὶ ποτὲ δὲν ἔπαψε νὰ ἔχει ὑπόψη του τὸ γεγονός ὅτι ἀποτελεῖ κατάσταση τῆς φυσιολογίας.

κασία τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου σχεδὸν ἀμέσως, καὶ ἡ κατανόληση αὐτῆ, ἀνανεώνοντας τὴν διαδικασίαν τῆς ζωῆς, παράγει — ἢ μᾶλλον ἀναπαράγει — νέα «δύναμη τοῦ μοχθεῖν» ἀναγκαία γιὰ τὴν παραπέρα συντήρησιν τοῦ σώματος.³⁶ Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν ἀπαιτήσεων τῆς ἴδιας τῆς διαδικασίας τῆς ζωῆς, ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς «ἀνάγκης γιὰ συντήρησιν», καθὼς τὴν ὀνομάζει ὁ Locke, ὁ μόχθος καὶ ἡ κατανόληση εἶναι τόσο ἀλληλένδετα, ὥστε ἀποτελοῦν σχεδὸν μιὰ καὶ μόνη δραστηριότητα, ἡ ὁποία πρὶν καλὰ-καλὰ τελειώσει ὀφείλει νὰ ξεκινήσει τελείως ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ἡ ἀνάγκη γιὰ συντήρησιν διέπει τόσο τὸν μόχθο ὅσο καὶ τὴν κατανόληση, καὶ ἡ δραστηριότητα τοῦ μόχθου, ὅταν ἐνσωματώνει, «συγκεντρώνει» καὶ «ἀναμειγνύει» σωματικὰ τὰ πράγματα ποῦ παρέχει ἡ φύσις,³⁷ κά-

36. Ὁλόκληρη ἡ θεωρία τοῦ Marx στηρίζεται στὴν πρώτη σύλληψή του ὅτι ὁ ἐργάτης, παράγοντας τὰ μέσα συντήρησής του, ἀναπαράγει πρὶν ἀπ' ἄλλα τὴν δική του ζωὴ. Στὰ νεανικά του γραπτὰ ἔκανε τὴν σκέψη «ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἀρχίζουν νὰ διακρίνονται ἀπὸ τὰ ζῶα ὅταν ἀρχίζουν νὰ παράγουν τὰ μέσα συντήρησής τους» (*Deutsche Ideologie*, σελ. 10). Στὴν πραγματικότητα αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ περιεχόμενο τοῦ ὀρισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου ὡς *animal laborans*. Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι σὲ ἄλλα ἐδάφια ὁ Marx δὲν ἱκανοποιεῖται μ' αὐτὸν τὸν ὀρισμό, διότι δὲν κάνει ἀρκετὰ ἐντονη διάκριση ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ στὰ ζῶα. «Μιὰ ἀράχνη φέρνει σὲ πέρας ἐργασίες παρόμοιες μὲ τὶς ἐργασίες ἐνὸς ὑφαντῆ, καὶ μιὰ μέλισσα ντροπιάζει ἕναν ἀρχιτέκτονα ὅταν κατασκευάζει τὴν κερήθρα της. Ὅμως αὐτὸ ποῦ ξεχωρίζει τὸν χειρότερο ἀρχιτέκτονα ἀπὸ τὴν ἰκανότερη μέλισσα εἶναι ὅτι ὁ ἀρχιτέκτονας πρὶν ὑψώσει τὸ οἰκοδόμημά του στὴν πραγματικότητα τὸ σχεδιάζει στὴν φαντασία του. Στὸ τέρας κάθε ἐργασιακῆς διαδικασίας, ἔχουμε ἕνα προϊόν ποῦ ὑπῆρχε ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ στὴν φαντασία τοῦ ἐργάτη» (*Capital* [ἔκδ. Modern Library], σελ. 198). Προφανῶς ὁ Marx δὲν μιλάει πλέον γιὰ μόχθο ἀλλὰ γιὰ ἐργασία — γιὰ τὴν ὁποία δὲν ἐνδιαφερόταν καὶ ἡ καλύτερη ἀπόδειξη γι' αὐτὸ εἶναι πῶς τὸ ἐπιφανειακὰ ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο τῆς «φαντασίας» δὲν παίζει κανένα ρόλο στὴν θεωρία του γιὰ τὸν μόχθο. Στὸν τρίτο τόμο τοῦ *Das Kapital* ἐπαναλαμβάνει ὅτι ὁσος μόχθος πλεονάζει πέραν τῶν ἀμέσων ἀναγκῶν ἐξυπηρετεῖ τὴν «προοδευτικὴν ἐπέκτασιν τῆς διαδικασίας ἀναπαραγωγῆς» (σελ. 872, 278). Παρὰ τοὺς κατὰ καιροὺς ἐνδοιασμοὺς του ὁ Marx παρέμεινε πεπεισμένος ὅτι «ὁ Milton παρήγαγε τὸν Ἀπαλασθέντα Παράδεισο κινούμενος ἀπὸ τὴν ἴδια αἰτία ποῦ κάνει ἕνα μεταξοσκώληκα νὰ παράγει μετάξι» (*Theories of Surplus Value* [Λονδίνο, 1951], σελ. 186).

37. Locke, ὁ.π., πργρ. 46, 26 καὶ 27, ἀντιστοίχως.

νει πραγματικὰ ὅ,τι κάνει καὶ τὸ σῶμα ἀκόμη πὺ μύχια ὅταν καταναλώνει τὴν τροφή του. Καὶ οἱ δύο διαδικασίες εἶναι καταβροχθιστικὲς λειτουργίες ποῦ συλλαμβάνουν καὶ καταστρέφουν ὕλη, καὶ τὸ «ἔργο» ποῦ ἐπιτελεῖται ἀπὸ τὸν μόχθο πάνω στὸ ὕλικό του εἶναι ἀπλῶς καὶ μόνον ἡ προετοιμασία γιὰ τὴν τελικὴ του καταστροφή.

Αὐτὴ ἡ καταστροφικὴ, καταβροχθιστικὴ πλευρὰ τῆς δραστηριότητας τοῦ μόχθου εἶναι βέβαια ὁρατὴ μόνον ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τοῦ κόσμου καὶ σὲ διάκριση ἀπὸ τὴν ἐργασία, ἡ ὁποία δὲν προετοιμάζει ὕλικό γιὰ ἐνσωμάτωσιν, ἀλλὰ τὸ μεταβάλλει σὲ ὕλικό ἐπεξεργασίας μὲ σκοπὸ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὸ τελειωμένο προϊόν. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς φύσης δὲν εἶναι καταστροφικὴ ἡ διαδικασία τοῦ μόχθου, ἀλλὰ ἡ διαδικασία τῆς ἐργασίας, ἀφοῦ ἡ διαδικασία τῆς ἐργασίας παίρνει τὴν ὕλη ἀπὸ τὴν φύσιν χωρὶς νὰ τῆς τὴν ἐπιστρέφει κατὰ τὴν σύντομη πορεία τοῦ φυσικοῦ μεταβολισμοῦ τοῦ ζῶντος σώματος.

Ἐξ ἴσου συνδεδεμένο μὲ τοὺς ἐπαναλαμβανόμενους κύκλους τῶν φυσικῶν δραστηριοτήτων, ἀλλὰ ὄχι τόσο πιεστικὰ ἐπιβεβλημένο στὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὶς ἴδιες «τὶς συνθήκες τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς»³⁸ εἶναι τὸ δεύτερο ἔργο τῆς δραστηριότητας τοῦ μόχθου — ὁ διαρκῆς, ἀκατάπαυστος ἀγώνας τοῦ ἐναντίον τῶν διαδικασιῶν τῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς φθορᾶς, μὲς' ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ φύσις εἰσβάλλει αἰωνίως στὸ ἀνθρώπινο οἰκοδόμημα, ἀπειλώντας τὴν διάρκειαν τοῦ κόσμου καὶ τὴν καταλληλότητά του γιὰ ἀνθρώπινη χρῆσιν. Ἡ προστασία καὶ ἡ διαφύλαξις τοῦ κόσμου ἀπὸ τὶς φυσικὰς διαδικασίας βρίσκονται ἀνάμεσα στὶς κοπιώδεις ἐκεῖνες ἐργασίες ποῦ ἀπαιτοῦν τὴν μονότονη ἐπιτέλεσιν καθημερινὰ ἐπαναλαμβανόμενων ἀγγαιῶν. Αὐτὸς ὁ ἐπιμόνος ἀγώνας — σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν οὐσιαστικὰ εἰρηνικὴ ἐκπλήρωσιν, μὲς' ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ μόχθος ὑπακούει στὶς ἐπιταγὰς τῶν ἄμεσων σωματικῶν ἀναγκῶν, μολονότι ἐνδέχεται νὰ εἶναι λιγότερο «παραγωγικὸς» ἀπ' ὅσο ὁ ἄμεσος μεταβολισμὸς ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν φύσιν — συνδέεται στενότερα μὲ τὸν κόσμον τὸν ὁποῖο καὶ ὑπερασπίζει ἐναντίον τῆς φύ-

38. Ὁ.π., πργρ. 34.

σης. Σὲ παλιὰ παραμύθια καὶ μυθικὲς ἀφηγήσεις συχνὰ θεωροῦνται μεγαλειώδεις οἱ ἥρωικες μάχες ἐνάντια σὲ ὄγκους σκουπιδιῶν, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Ἡρακλῆ, στοὺς δώδεκα ἥρωικούς ἄθλους τοῦ ὁποίου συγκαταλέγεται καὶ ὁ καθαρισμὸς τῶν σταύλων τοῦ Αὐγεία. Μιὰ παρόμοια σημασιακὴ ἀπόχρωση ἥρωικοῦ κατορθώματος πού ἀπαιτεῖ μεγάλο σθένος καὶ θάρρος καὶ ἐπιτελεῖται μὲ μαχητικὸ πνεῦμα γίνεται φανερὴ στὴν μεσαιωνικὴ χρῆση τῆς λέξης μόχθος (*travail, arebeit*). Ὡστόσο ἡ καθημερινὴ πάλη, κατὰ τὴν ὁποία τὸ ἀνθρώπινο σῶμα ἀναλαμβάνει νὰ διατηρεῖ τὸν κόσμον καθαρὸ καὶ νὰ προλαβαίνει τὴν φθορὰ του, ἐλάχιστη ὁμοιότητα ἔχει μὲ ἥρωικὰ κατορθώματα· ἡ ὑπομονὴ πού χρειάζεται γιὰ νὰ ἀναπληρῶνεται κάθε μέρα ἡ φθορὰ τῆς προηγουμένης δὲν ἀποτελεῖ θάρρος, καὶ αὐτὸ πού καθιστᾷ τὴν προσπάθεια ἐπίπονη δὲν εἶναι ὁ κίνδυνος, ἀλλὰ ἡ ἀμείλικτη ἐπανάληψη. Οἱ ἡράκλειοι «ἄθλοιοι» ἔχουν κοινὸ μὲ ὅλα τὰ μεγάλα κατορθώματα τὸ ὅτι εἶναι μοναδικοί· δυστυχῶς ὅμως τὸ μόνον πού παραμένει ὀριστικὰ καθαρὸ μετὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς προσπάθειας καὶ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ ἄθλου εἶναι ὁ μυθικὸς σταύλος τοῦ Αὐγεία.

14. ΜΟΧΘΟΣ ΚΑΙ ΓΟΝΙΜΟΤΗΤΑ

Ἡ αἰφνίδια, θεαματικὴ ἀνοδος τοῦ μόχθου ἀπὸ τὴν πιδό ταπεινὴ, τὴν πιδό περιφρονημένη θέσιν, στὸ ὕψος τῆς πιδό τιμημένης δραστηριότητος τοῦ ἀνθρώπου, ἄρχισε ὅταν ὁ Locke ἀνακάλυψε ὅτι ὁ μόχθος εἶναι ἡ πηγὴ κάθε ιδιοκτησίας. Ἄρχισε νὰ διαγράφει τὴν πορεία της ὅταν ὁ Adam Smith ὑποστήριξε ὅτι ὁ μόχθος εἶναι ἡ πηγὴ κάθε πλούτου καὶ ἔφθασε στὸ ἀπόγειό της μὲ τὸ «ἐργασιακὸ σύστημα»³⁹ τοῦ Marx, ὅπου ἡ ἐργασία ὡς μόχθος ἔγινε

39. Ἡ ἔκφραση ἀνήκει στὸν Karl Dunkmann (*Soziologie der Arbeit* [1933], σελ. 71), ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ σωστὰ ὅτι ὁ τίτλος τοῦ κυρίου ἔργου τοῦ Marx ἀποτελεῖ μιὰ ἀκυρολεξία καὶ θὰ ἔπρεπε ὀρθότερα νὰ εἶχε ὀνομαστῆ *System der Arbeit*.

πηγὴ κάθε παραγωγικότητος καὶ ἔκφραση τῆς ἴδιας τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τρεῖς ὅμως, μόνον ὁ Marx ἐνδιαφερόταν γιὰ τὸν μόχθο καθ'αυτὸ· ὁ Locke ἐνδιαφερόταν γιὰ τὸν θεσμὸ τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας ὡς θεμέλιο τῆς κοινωνίας καὶ ὁ Smith ἐπιθυμοῦσε νὰ ἐξηγήσει καὶ νὰ διασφαλίσῃ τὴν ἀνεμπόδιστη πρόοδο μιᾶς ἀπειρης συσσώρευσης πλούτου. Καὶ οἱ τρεῖς ὅμως ὑποστήριζαν, ἂν καὶ μὲ περισσότερη ἔνταση καὶ συνέπεια ὁ Marx, ὅτι ὁ μόχθος ἔπρεπε νὰ θεωρεῖται ὡς ἡ ὑπέρατα ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ δημιουργεῖ τὸν κόσμον, καὶ ἀφοῦ ὁ μόχθος πραγματικὰ εἶναι ἡ περισσότερο φυσικὴ καὶ ἡ λιγότερο ἐγκόσμια ἀνθρώπινη δραστηριότητα, καθένας ἀπ' τοὺς τρεῖς, καὶ πάλι περισσότερο ἀπ' ὅλους ὁ Marx, βρέθηκε παγιδευμένος σὲ ὀρισμένες πραγματικὲς ἀντιφάσεις. Ὅπως φαίνεται, ἔγκειται στὴν ἴδια τὴν φύσιν τοῦ ζητήματος τὸ ὅτι ἡ προφανέστερη λύση αὐτῶν τῶν ἀντιφάσεων, ἢ μᾶλλον ὁ προφανέστερος λόγος πού οἱ μεγάλοι αὐτοὶ συγγραφεῖς δὲν θὰ τίς συνειδητοποιοῦσαν, εἶναι ἡ ἐξομοίωση μόχθου καὶ ἐργασίας, πού ἔκαναν, ἔτσι ὥστε νὰ ἀποδίδουν στὸν μόχθο κάποιες λειτουργίες πού ἀνήκουν μόνον στὴν ἐργασία. Αὐτὴ ἡ ἐξομοίωση ὀδηγεῖ πάντα σὲ κατάφωρους παραλογισμούς, μολονότι αὐτοὶ συνήθως δὲν ἐμφανίζονται μὲ τόσο ξεκάθαρο τρόπο ὅπως στὴν ἀκόλουθη φράση τοῦ Veblen: «Ἡ διαρκὴς μαρτυρία τοῦ παραγωγικοῦ μόχθου εἶναι τὸ ὑλικὸ του προϊὸν — συνήθως κάποιον ἀντικείμενον κατανάλωσης»,⁴⁰ ὅπου «ἡ διαρκὴς μαρτυρία» μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζει, μιὰ καὶ τὴν χρειάζεται γιὰ νὰ ἰσχυριστεῖ τὴν παραγωγικότητα τοῦ μόχθου, καταστρέφεται ἀμέσως ἀπὸ τὴν «κατανάλωση» τοῦ προϊόντος, μὲ τὴν ὁποία τελειώνει, ὄντας ἀναγκασμένος νὰ τὸ κάνει αὐτό, ἀπὸ τὴν χειροπιαστὴ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ φαινομένου.

Ἐτσι ὁ Locke, γιὰ νὰ διασώσῃ τὸν μόχθο ἀπὸ τὸ πασιδῆλο ὄνειδος τοῦ νὰ παράγει μόνον «πράγματα μικρῆς διαρκείας», ἔπρεπε νὰ εἰσαγάγῃ τὸ χρῆμα —κάτι μόνιμο, πού οἱ ἄνθρωποι μποροῦν νὰ διατηροῦν χωρὶς νὰ φθείρεται— ὡς ἓνα εἶδος *deus ex*

40. Ἡ παράδοξη διατύπωση ὑπάρχει στὸ βιβλίον τοῦ Thorstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class* (1917), σελ. 44.

machina, χωρίς τὸν ὁποῖο τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, ὑπακούοντας στὴν βιολογικὴ διαδικασίᾳ, δὲν θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ εἶχε καταστῆ ἢ πηγὴ ἑνὸς τόσο διαρκοῦς καὶ μόνιμου πράγματος ὅσο ἡ ἰδιοκτησία, ἐφόσον δὲν ὑπάρχουν «διαρκῆ πράγματα» ποὺ διατηρούμενα μποροῦν νὰ διαρκέσουν περισσότερο ἀπὸ τὴν δραστηριότητα τῆς διαδικασίας τοῦ μόχθου. Ἀκόμη καὶ ὁ Marx, ὁ ὁποῖος ἔριζε στὴν πράξη τὸν ἄνθρωπο ὡς ἓνα *animal laborans*, χρειάστηκε νὰ παραδεχτεῖ ὅτι ἡ παραγωγικότητα τοῦ μόχθου, ἀρχίζει, γιὰ τὴν ἀκριβεία, μόνο μετὰ τὴν πραγματοποίηση (*Vergegenständlichung*), μετὰ τὴν «οἰκοδόμησις ἑνὸς ἀντικειμενικοῦ κόσμου πραγμάτων» (*Erzeugung einer gegenständlichen Welt*).⁴¹ Ἀλλὰ ἡ προσπάθεια τοῦ μόχθου ποτὲ δὲν λυτρώνει τὸ μοχθοῦν ζῶο ἀπὸ τὴν συνεχῆ ἐπανάληψή της, παραμένοντας συνεπῶς «μια αἰώνια ἀναγκαιότητα ποὺ ἐπιβάλλει ἡ φύση».⁴² Ὅταν ὁ Marx ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ «δια-

41. Ὁ ὅρος *vergegenständlichen* δὲν ἐμφανίζεται πολὺ συχνὰ στὸν Marx, ἀλλὰ σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὰ συμφορᾶζόμενα. Βλ. *Jugendschriften*, σελ. 88: «Das praktische Erzeugen einer gegenständlichen Welt, die Bearbeitung der unorganischen Natur ist die Bewährung des Menschen als eines bewussten Gattungswesens... [Das Tier] produziert unter der Herrschaft des unmittelbaren Bedürfnisses, während der Mensch selbst frei vom physischen Bedürfnis produziert und erst wahrhaft produziert in der Freiheit von demselben». Ἐδῶ, καθὼς καὶ στὸ ἐδάφιο ἀπὸ τὸ *Κεφάλαιο* ποὺ παραθέσαμε στὴν σημείωσις 36, εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Marx εἰσάγει μιὰ τελείως διαφορετικὴ ἔννοια τοῦ μόχθου, δηλαδὴ κάνει λόγο γιὰ ἔργο καὶ κατασκευή. Ἡ ἴδια πραγματοποίηση ἀναφέρεται στὸ *Das Kapital* (τόμ. I, Μέρος 3, κεφ. 5) ἀν καὶ μετὰ κάπως ἀμφίλογο τρόπο: «[Die Arbeit] ist vergegenständlicht und der Gegenstand ist verarbeitet». Τὸ λογοπαίγνιο ποὺ γίνεται μετὰ τὸν ὄρο Gegenstand συσκοτίζει ὅ,τι πράγματι συμβαίνει κατὰ τὴν διαδικασίαν: μετὰ τὴν πραγματοποίησιν ἔχει παραχθεῖ ἓνα καινούργιο πρᾶγμα, ἀλλὰ τὸ «ἀντικείμενο», τὸ ὁποῖο ἡ διαδικασία αὐτὴ μεταμόρφωσε σὲ πρᾶγμα, εἶναι, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς διαδικασίας, ἀπλῶς καὶ μόνο ὕλη καὶ ὄχι πρᾶγμα. (Ἡ ἀγγλικὴ μετάφρασις, ἔκδ. Modern Library, σελ. 201, ξεστοχεῖ τὸ νόημα τοῦ γερμανικοῦ κειμένου καὶ ὡς ἐκ τούτου ξεφεύγει ἀπὸ τὴν ἀμφιλογία).

42. Πρόκειται γιὰ ἐπαναλαμβανόμενὴ διατύπωση στὰ ἔργα τοῦ Marx. Βλ., γιὰ παράδειγμα, *Das Kapital*, τόμ. I (ἔκδ. Modern Library, σελ. 50) καὶ τόμ. III, σελ. 873-74.

δικασία τοῦ μόχθου τερματίζεται στὸ προϊόν»,⁴³ λησμονεῖ τὸν ὄρισμό ποὺ ὁ ἴδιος δίνει σ' αὐτὴ τὴν διαδικασίαν ὀνομάζοντάς τὴν «μεταβολισμὸ ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ στὴν φύση», ὅπου τὸ προϊόν «ἐνσωματώνεται», καταναλώνεται καὶ ἐκμηδενίζεται ἀμέσως ἀπὸ τὴν βιολογικὴ λειτουργία τοῦ σώματος.

Ἐφόσον οὔτε ὁ Locke οὔτε ὁ Smith ἐνδιαφέρονται γιὰ τὸν μόχθο αὐτὸν καθ'αυτὸν, μποροῦν νὰ δέχονται ὀρισμένες διακρίσεις οἱ ὁποῖες θὰ ἰσοδυναμοῦσαν στὴν πράξη μετὰ μιὰ κατ' ἀρχὴν διάκριση μετὰξὺ μόχθου καὶ ἐργασίας, ἀν δὲν ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ ἐρμηνεία ποὺ θεωρεῖ τὰ γνήσια χαρακτηριστικὰ τοῦ μόχθου ὡς ἐντελῶς ἀδιάφορα. Ἔτσι, ὁ Smith ἀποκαλεῖ «μὴ παραγωγικὸ μόχθο» ὅλες τὶς δραστηριότητες, ὅσες σχετίζονται μετὰ τὴν κατανάλωση, ὡσὰν αὐτὸ ν' ἀποτελοῦσε ἀμελητέο καὶ τυχαῖο χαρακτηριστικὸ κάποιας δραστηριότητος ποὺ ἡ πραγματικὴ φύση τῆς ἦταν νὰ εἶναι παραγωγικὴ. Ἡ μεγάλη περιφρόνησις, μετὰ τὴν ὁποία περιγράφει πῶς «οἱ ταπεινὲς ἐργασίες καὶ ὑπηρεσίες γενικὰ ἀφανίζονται τὴν στιγμὴν ποὺ ἐκτελοῦνται καὶ σπανίως ἀφήνουν κάποιον ἔχοντα ἢ κάποιαν ἀξίαν πίσω τους»,⁴⁴ συνδέεται πολὺ στενότερα μετὰ τὴν παλαιότερη ἀντίληψιν πάντων σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα παρὰ μετὰ τὴν σύγχρονον μεγαλοποίησίν του. Ὁ Smith καὶ ὁ Locke εἶχαν ὅμως πλήρη συνείδησιν τοῦ γεγονότος ὅτι τὸ ἐκάστοτε εἶδος τοῦ μόχθου δὲν «δημιουργεῖ τὴν διαφορὰ ἀξίας στὸ κάθε τι»⁴⁵ καὶ ὅτι ὑπάρχει ἓνα εἶδος δραστηριότητος, ἡ ὁποία δὲν προσθέτει τίποτα «στὴν ἀξίαν τῶν ὑλικῶν ποὺ ἐπεξεργάζεται».⁴⁶ Βέβαια, καὶ ὁ μόχθος ἐπίσης συνδέει μετὰ τὴν φύσιν κάτι τι ποὺ ἀνήκει στὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ ἡ ἀναλογία ἀνάμεσα σὲ ὅ,τι παρέχει ἡ φύσις —τὰ «ἀγαθὰ»— καὶ σὲ ὅ,τι προσθέτει ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη στὰ προϊόντα τοῦ μόχθου καὶ στὰ προϊόντα τῆς ἐργασίας. Τὰ καταναλωτικὰ «ἀγαθὰ» δὲν χάνουν ποτὲ τὸν φυσικὸν χαρακτήρα τους παντελῶς, καὶ τὸ σιτάρι δὲν ἐξαφανίζεται ποτὲ τελείως στὸ ψωμί

43. «Der Prozess erlischt im Produkt» (*Das Kapital*, τόμ. I, Μέρος 3, κεφ. 5).

44. Adam Smith, *δ.π.*, I, 295.

45. Locke, *δ.π.*, πρῆφ. 40.

46. Adam Smith, *δ.π.*, I, 294.

όπως δὲν ἐξαφανίζεται: τὸ δέντρο στὸ ξύλινο τραπέζι. Ἔτσι, ὁ Locke, ἂν καὶ δὲν ἔδωσε μεγάλη προσοχὴ στὴν διάκριση ποῦ ὁ ἴδιος κάνει ἀνάμεσα «στὸν μόχθο τοῦ σώματός μας καὶ στὴν ἐργασία τῶν χειρῶν μας», ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ ἀναγνωρίσει τὴν διάκριση ἀνάμεσα σὲ πράγματα «μικρῆς διαρκείας» καὶ σὲ πράγματα ποῦ «διαρκοῦσαν» ἀρκετὰ ὥστε νὰ μποροῦν οἱ ἄνθρωποι νὰ τὰ διατηροῦν χωρὶς νὰ φθειρόνται.⁴⁷ Ἡ δυσκολία γιὰ τὸν Smith καὶ τὸν Locke ἦταν ἡ ἴδια τὰ «προϊόντα» τους ἔπρεπε νὰ παραμείνουν ἀρκετὸ χρονικὸ διάστημα στὸν κόσμον τῶν ἀπτόν πραγμάτων γιὰ νὰ ἀποκτήσουν ἀξία, κι ἔτσι εἶναι ἀδιάφορο ἂν ἡ ἀξία ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Locke ὡς κάτι τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ διατηρηθεῖ καὶ νὰ γίνῃ ἰδιοκτησία, ἢ ἀπὸ τὸν Smith ὡς κάτι τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ διατηρηθεῖ ἀρκετὰ ὥστε νὰ γίνῃ ἀνταλλάξιμο μὲ κάτι ἄλλο.

Αὐτὰ βέβαια ἀποτελοῦν δευτερεύοντα ζητήματα σὲ σύγκριση μὲ τὴν θεμελιώδη ἀντίφαση ἡ ὁποία διατρέχει σὰν κόκκινο νῆμα τὴν ὅλη σκέψη τοῦ Marx, καὶ τὴν βρίσκουμε ἐξ ἴσου στὸν τρίτο τόμον τοῦ *Κεφαλαίου* ὅσο καὶ στὰ νεανικά του γραπτὰ. Ἡ στάση τοῦ Marx ἀπέναντι στὸν μόχθο, δηλαδὴ στὸ ἐπίκεντρο ἀκριβῶς τῆς σκέψης του, δὲν ἔπαψε οὔτε στιγμὴ νὰ εἶναι ἀμφίλογη.⁴⁸ Ἐνῶ ὁ μόχθος ἀποτελοῦσε μιὰν «αιώνια ἀνάγκη ἐπιβεβλημένη ἀπὸ τὴν

47. Ὁ.π., πρῆρ. 46 καὶ 47.

48. Τὸ βιβλίον τοῦ Jules Vuillemin *L'être et le travail* (1949) ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τοῦ τί συμβαίνει ὅταν ἐπιχειρεῖ κανεὶς νὰ διαλύσει τὶς βασικὲς ἀντιφάσεις καὶ ἀμφιλογίες τῶν στοχασμῶν τοῦ Marx. Αὐτὸ γίνεται δυνατὸ μόνο ὅταν ἐγκαταλείψει κανεὶς τελείως τὴν μαρτυρία τῶν φαινομένων καὶ ἀρχίσει ν' ἀντιμετωπίζει τὶς ἔνοιες τοῦ Marx σὰ νὰ συνιστοῦσαν ἀπὸ μόνες τους ἕνα μπερδεμένο γρίφο ἀφαίρεσεων. Ἔτσι, ὁ μόχθος «πηγάζει φαινομενικὰ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη», ἀλλὰ «στὴν πραγματικότητά ὑλοποιεῖ τὸ ἔργο τῆς ἐλευθερίας καὶ ἐπιβεβαιώνει τὴ δύναμή μας» στὸν μόχθο «ἡ ἀνάγκη ἐκφράζει [γιὰ τὸν ἄνθρωπον] μιὰ κρυμμένη ἐλευθερία» (σελ. 15, 16). Ἐνάντια σὲ τέτοιες προσπάθειες γιὰ μιὰ ἐξεζητημένη ἐκλαίκευση, πρέπει κανεὶς νὰ ὑπενθυμίσει τὴν ψυχρὴ στάση τοῦ ἴδιου τοῦ Marx πρὸς τὸ ἔργο του, ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Kautsky στὸ ἀκόλουθο ἀνέκδοτο: Ὅταν ὁ Kautsky ρώτησε τὸν Marx τὸ 1881 ἂν σιεπτόταν καθόλου μιὰ πλήρη ἐκδόση τῶν ἔργων του, ὁ Marx ἀπάντησε: «Αὐτὰ τὰ ἔργα πρέπει πρῶτα νὰ γραφτοῦν» (Kautsky, *Aus der Frühzeit des Marxismus* [1935], σελ. 53).

φύση» καὶ συγχρόνως τὴν πιὸ ἀνθρώπινη καὶ παραγωγικὴ ἀνθρώπινη δραστηριότητα, ἡ ἐπανάσταση, κατὰ τὸν Marx, δὲν εἶχε ὡς ἀποστολὴ τῆς νὰ ἀπελευθερώσει τὶς μοχθοῦσες τάξεις ἀλλὰ νὰ ἀπελευθερώσει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὸν μόχθο· μόνο ὅταν καταργηθεῖ ὁ μόχθος μπορεῖ τὸ «βασίλειον τῆς ἐλευθερίας» νὰ ὑποτάξει τὸ «βασίλειον τῆς ἀναγκαιότητος». Διότι «τὸ βασίλειον τῆς ἐλευθερίας ἀρχίζει μόνο ἐκεῖ ὅπου παύει νὰ ὑπάρχει ὁ μόχθος, ὁ ὁποῖος ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη καὶ τὴν ἐξωτερικὴν ὠφελιμότητα», ἐκεῖ ὅπου τελειώνει «ἡ κυριαρχία τῶν ἄμεσων φυσικῶν ἀναγκῶν».⁴⁹ Τέτοιες θεμελιώδεις καὶ κατάφωρες ἀντιφάσεις σπανίως ὑπάρχουν σὲ δευτέρας σειρᾶς συγγραφεῖς· στὸ ἔργο τῶν μεγάλων συγγραφέων οἱ ἀντιφάσεις αὐτὲς ὀδηγοῦν στὸν πυρήνα ἀκριβῶς τοῦ ἔργου τους. Στὴν περίπτωση τοῦ Marx, τοῦ ὁποῖου ἡ πιστότητα καὶ ἡ ἀκεραιότητα κατὰ τὴν περιγραφή τῶν φαινομένων, καθὼς αὐτὰ παρουσιάζονταν στὴν ἀντίληψή του, δὲν μποροῦν νὰ ἀμφισβητηθοῦν, οἱ σοβαρὲς ἀνακολουθίες τοῦ ἔργου του, ὅπως τὶς ἐπεσήμαναν ὅλοι οἱ μαρξολόγοι, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ καταλογιστοῦν οὔτε στὴν διαφορά ἀνάμεσα στὴν ἐπιστημονικὴ σκοπιὰ τοῦ ἱστορικοῦ καὶ στὴν ἠθικὴ σκοπιὰ τοῦ προφήτη,⁵⁰ οὔτε σὲ μιὰ διαλεκτικὴ κίνηση ἡ ὁποία χρειάζεται τὸ ἀρνητικὸ, ἢ τὸ κακὸ, γιὰ νὰ παραγάγῃ τὸ θετικὸ, ἢ τὸ καλὸ. Γεγονὸς παραμένει ὅτι σ' ὅλες τὶς φάσεις τοῦ ἔργου του ὁ Marx ὀρίζει τὸν ἄνθρωπον ὡς *animal laborans* καὶ κατόπιν τὸν ὀδηγεῖ σὲ μιὰ κοινωνία, ὅπου ὁ μόχθος, ἡ μέγιστη αὐτὴ καὶ πιὸ ἀνθρώπινη δύναμη, δὲν εἶναι πλέον ἀναγκαῖος. Δὲν μᾶς ἀπέμεινε παρὰ ἡ μᾶλλον θλιβερὴ ἐναλλακτικὴ ἐπιλογή μεταξὺ τῆς παραγωγικῆς δουλείας καὶ τῆς μὴ παραγωγικῆς ἐλευθερίας.

Ἔτσι προκύπτει τὸ ἐρώτημα: γιατί ὁ Locke καὶ ὅλοι οἱ διά-

49. *Das Kapital*, III, 873. Στὴν *Deutsche Ideologie* ὁ Marx ἀναφέρει ὅτι «die kommunistische Revolution... die Arbeit beseitigt» (σελ. 59), ἔχοντας ἀναφέρει λίγες σελίδες πρὶν (σελ. 10) ὅτι μόνο μὲ τὴν ἐργασία ξεχωρίζει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ τὰ ζῶα.

50. Ἡ διατύπωση βρίσκεται στὸ βιβλίον τοῦ Edmund Wilson *To the Finland Station* (ἐκδ. Anchor, 1953), ἀλλὰ αὐτὴ ἡ κριτικὴ εἶναι συνηθισμένη στὴν μαρξικὴ φιλοσοφία.

δοχοί του, παρά τις δικές τους συλλήψεις, προσκολλήθηκαν με τόση έπιμονή στην αντίληψη ότι από τον μόχθο πηγάζει ή ιδιοκτησία, ό πλοϋτος, κάθε αξία και, τελικά, ή ίδια ή ανθρωπιά του ανθρώπου; "Η, για να τό διατυπώσουμε αλλιώς, ποιές ήσαν οι έμπειρίες οι συμφυείς με την δραστηριότητα του μόχθου, που αποδείχτηκαν τόσο σημαντικές για την σύγχρονη εποχή;

Ίστορικά, οι θεωρητικοί τής πολιτικής από τον δέκατο έβδομο αιώνα κι εδώ βρέθηκαν αντιμετώποι με μία πρωτοφανή ως τότε διαδικασία αύξησης του πλούτου, τής ιδιοκτησίας, τής αποθησαύρισης. Στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν την σταθερή αυτή αύξηση, ή προσοχή τους προσελκύστηκε φυσικά από τό φαινόμενο τής ίδιας τής προοδευτικής εξέλιξης, έτσι ώστε, για λόγους που θα εξετάσουμε αργότερα,⁵¹ ή έννοια τής εξέλιξης έγινε ό κύριος όρος-κλειδί τής νέας εποχής, καθώς μαζί του αναπτύσσονταν οι ιστορικές και οι φυσικές επιστήμες. Από την αρχή της ή εξέλιξη αυτή, εξαιτίας του φαινομενικά άπεριορίστου χαρακτήρα της, έγινε αντίληπτη ως μία φυσική διαδικασία, και ακόμη ειδικότερα ως μία διαδικασία κατ' εικόνα τής ίδιας τής βιολογικής διαδικασίας. "Η πιό χοντροκομμένη πρόληψη τής σύγχρονης εποχής —ότι «τό χρήμα γεννάει χρήμα»— καθώς και ή όξύτερη πολιτική της σύλληψη —ότι ή δύναμη γεννάει δύναμη— όφείλει την αληθοφάνειά της στην λανθάνουσα έντός της μεταφορά τής φυσικής γονιμότητας τής ζωής. "Απ' όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες μόνο ό μόχθος, και όχι ή πράξη ούτε ή εργασία, είναι χωρίς τέρμα, αφού προοδεύει αυτόματα σύμφωνα με την ίδια την ζωή και έξω από τό βεληνεκές τών προμελετημένων αποφάσεων ή τών σκοπών που είναι φορτισμένοι από ένα ανθρώπινο νόημα.

Τίποτα ίσως δέν δείχνει πιό καθαρά τό επίπεδο τής σκέψης του Marx και την πιστότητα τών περιγραφών του προς την πραγματικότητα τών φαινομένων από τό γεγονός ότι θεμελίωσε όλόκληρη την θεωρία του πάνω στην κατανόηση του μόχθου και του γεννάν ως δύο μορφών τής ίδιας γόνιμης διαδικασίας τής ζωής. "Ο μόχθος ήταν γι' αυτόν ή «αναπαραγωγή τής οικείας ζωής», ή

51. Βλ. κεφ. VI, § 42.

όποια εξασφάλιζε την επιβίωση του ατόμου, και ή γέννα ήταν ή παραγωγή μιās «ζένης ζωής», ή όποια εξασφάλιζε την επιβίωση του είδους.⁵² "Η σύλληψη αυτή αποτελεί χρονολογικά την άπαρχή τής θεωρίας του, την όποια δέν λησμόνησε ποτέ και επέξεργάστηκε μετέπειτα, αντικαθιστώντας τον «άφηρημένο μόχθο» με την εργασιακή δύναμη ενός ζωντανού οργανισμού, αντιλαμβανόμενος τό πλεόνασμα τής εργασίας ως την ποσότητα εκείνη εργασιακής δύναμης που υπολείπεται αφού έχουν πιά παραχθεί τά αναγκαία για την συντήρηση και την αναπαραγωγή του εργαζομένου. Με την σύλληψή του αυτή έφτασε σε βάθος έμπειρίας, όπου δέν προσέγγισε κανείς από τους προγενεστέρους του —στους όποιους όφειλε έτσι κι αλλιώς όλες τις καθοριστικές του έμπνεύσεις— και κανείς από τους διαδόχους του. Έναρμόνισε την θεωρία του, μια θεωρία τής νεότερης εποχής, με τις αρχαιότερες και διαρκέστερες αντιλήψεις για την φύση του μόχθου, ό όποιος, σύμφωνα με την έβραϊκή καθώς και με την κλασική παράδοση, ήταν τόσο άμεσα συνδεδεμένος με την ζωή όσο ήταν και ή γέννηση. Με την ίδια έννοια, τό αληθινό νόημα τής παραγωγικότητας του μόχθου, ή όποια άνακαλύφθηκε πρόσφατα, γίνεται φανερό μόνο στο έργο του Marx, όπου έδράζεται στην έξομολόηση τής παραγωγικότητας με την γονιμότητα, ούτως ώστε ή περίφημη ανάπτυξη τών «παραγωγικών δυνάμεων» τής ανθρωπότητας ώσπου να προκύψει μια κοινωνία άφθονίας «άγαθών» να μην ύπακούει πρακτικά σε κανένα άλλο νόμο και να μην υποτάσσεται σε άλλη αναγκαιότητα εκτός από την αρχέγονη έντολη «αυξάνεσθε και πληθύνεσθε», όπου φαίνεται σα να μάς μιλάει ή ίδια ή φωνή τής φύσης.

"Η γονιμότητα του μεταβολισμού ανάμεσα στον άνθρωπο και την φύση, ξεπερνώντας τό φυσικό πλεόνασμα τής εργασιακής δύναμης, συμμετέχει έντούτοις στην ύπεραφθονία που βλέπουμε παντού μέσα στην οικονομία τής φύσης. "Η «εύλογια ή ή χαρά» του μόχθου είναι ό άνθρωπινος τρόπος να βιώνουμε την καθαρή εύδαιμονία του να είμαστε ζωντανοί, την όποια μοιραζόμαστε με όλα τά ζωντανά πλάσματα, και είναι ακόμη ό μόνος τρόπος με τον

52. *Deutsche Ideologie*, σελ. 17.

όποιο μπορούν και οι άνθρωποι να παραμένουν και να περιδινοῦνται εύχαριστημένοι στὸν προδιαγραμμένο κύκλο τῆς φύσης, ἀπὸ τὸν κόπο στὴν ἀνάπαυση, ἀπὸ τὸν μόχθο στὴν κατανάλωση, μετὴν ἴδια εὐτυχισμένη και ἄσκοπη κανονικότητα, μετὴν ὅποια ἐναλλάσσονται ἡ μέρα μετὴν νύχτα κι ἡ ζωὴ μετὴν θάνατο. Ἡ ἀνταμοιβὴ γιὰ τὸν μόχθο και τὴν ταλαιπωρία βρίσκεται στὴν γονιμότητα τῆς φύσης, στὴν γαλήνια πίστη ὅτι αὐτὸς ποὺ μετὴν «μόχθο και κόπο» ἔχει ἐπιτελέσει τὸ χρέος του παραμένει ἕνα κομμάτι τῆς φύσης μέσα στὸ μέλλον τῶν παιδιῶν του και τῶν παιδιῶν τῶν παιδιῶν του. Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη, ἡ ὅποια, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα, ὑποστήριζε πὼς ἡ ζωὴ εἶναι ἱερὴ και, κατὰ συνέπεια, πὼς οὔτε ὁ θάνατος οὔτε ὁ μόχθος εἶναι κακό (και λιγότερο ἀπ' ὅλα ἕνα ἐπιχειρήμα κατὰ τῆς ζωῆς),⁵³ δείχνει στὶς ἱστο-

53. Πουθενὰ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη δὲν εἶναι ὁ θάνατος «ἀμοιβὴ τῆς ἀμαρτίας». Οὔτε ἡ κατάρρα ποὺ συνόδευσε τὴν ἔξωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν παράδεισο τὸν κόλαζε μετὴν μόχθο και τὴν γέννα· ἔκανε μόνο τὸν μόχθο σκληρότερο και τὴν γέννα γεμάτη πόνο. Κατὰ τὴν Γένεση, ὁ ἀνθρώπος (ἀδάμ) δημιουργήθηκε γιὰ νὰ καλλιεργεῖ και νὰ φροντίζει τὸ ἔδαφος (ἀδάμαχ), ὅπως δείχνει και τὸ ὄνομά του, ὁ ἀρσενικὸς τύπος τοῦ «ἐδάφους» (βλ. Γέν., Β', 5, 15) «οὐ γὰρ ἔβρεξεν ὁ Θεὸς ἐπὶ τὴν γῆν [ἀδάμαχ] και ἀνθρώπος [ἀδάμ] οὐκ ἦν ἐργάζεσθαι αὐτὴν... και ἔπλασεν ὁ Θεὸς τὸν ἀνθρώπον [ἀδάμ], χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς [ἀδάμαχ]... Και ἔλαβε Κύριος ὁ Θεὸς τὸν ἀνθρώπον, ὃν ἔπλασε, και ἔθετο αὐτὸν ἐν τῷ παραδείσῳ τῆς τρυφῆς, ἐργάζεσθαι αὐτὸν και φυλάσσειν». Ἡ λέξη γιὰ τὸ «καλλιεργῶ» ἡ ὅποια ἀργότερα ἔγινε ἡ λέξη γιὰ τὸ «μοχθῶ» στὰ ἑβραϊκὰ *leabōn*, ἔχει και τὴν ἔννοια τοῦ «ὑπηρετῶ». Ἡ κατάρρα (Γ', 17-19) δὲν ἀναφέρει αὐτὴ τὴν λέξη, ἀλλὰ τὸ νόημα εἶναι σαφές: ἡ ὑπηρεσία γιὰ τὴν ὅποια πλάστηκε ὁ ἀνθρώπος ἔγινε τώρα δουλεία. Ἡ συνήθης διαδομένη παρεξήγηση τῆς κατάρρας ὀφείλεται σὲ μιὰν ἀσύνειδη ἑρμηνεία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐλληνικῆς σκέψης. Τὴν παρεξήγηση ἀποφεύγουν συνήθως οἱ Καθολικοὶ συγγραφεῖς. Βλ. γιὰ παράδειγμα Jacques Leclercq, *Leçons de droit naturel*, τόμ. IV, Μέρος 2, «Travail, Propriété», (1946), σελ. 31: «La peine du travail est le résultat du péché original... L'homme non déchu eût travaillé dans la joie, mais il eût travaillé» ἢ J. Chr. Nattermann, *Die moderne Arbeit, soziologisch und theologisch betrachtet* (1953), σελ. 9. Εἰν' ἐνδιαφέρον μέσα σ' αὐτὴ τὴν συνάφεια νὰ παραβάσουμε τὴν κατάρρα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης μετὴν φαινομενικὰ παράμοια αἰτιολόγηση τῆς σκληρότητας τοῦ μόχθου στὸν Ἡσίοδο. Ὁ Ἡσίοδος ἀναφέρει πὼς οἱ θεοί, γιὰ νὰ τιμωρήσουν τὸν ἀνθρώπο, ἔκρουσαν τὴν ζωὴ ἀπὸ

ρίες τῶν πατριαρχῶν πὼς ἡ ζωὴ τους ἦταν ἀδιάφορη ἀπέναντι στὸν θάνατο, πὼς δὲν χρειάζονταν οὔτε μιὰν ἀτομικὴ, γήινη ἀθανασία οὔτε μιὰ διαβεβαίωση τῆς ἀθανασίας τῶν ψυχῶν τους, πὼς ὁ θάνατος τοὺς ἔβρισκε μετὴν οἰκεία μορφή τῆς νύχτας και τῆς ἡρεμίας κι αἰώνιας ἀνάπαυσης «σὲ καλὰ γεράματα και πλήρεις ἡμερῶν».

Ἡ εὐλογία τῆς ζωῆς ὡς συνόλου, ὄντας σύμφυτη μετὴν μόχθο, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ βρίσκεται στὴν ἐργασία και δὲν πρέπει νὰ ταυτίζεται μετὴν ἀναπόφευκτα σύντομη περίοδο ἀνακούφισης και χαρᾶς ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν ὀλοκλήρωση και συνοδεύει τὴν ἐπίτευξη. Ἡ εὐλογία τοῦ μόχθου ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι ἡ προσπάθεια και ἡ ἱκανοποίηση ἀκολουθοῦν ἢ μιὰ τὴν ἄλλη μετὴν ἴδια στενὴ ἀλληλουχία ποὺ ἰσχύει γιὰ τὴν παραγωγή και τὴν κατανάλωση τῶν μέσων συντήρησης, ἔτσι ὥστε ἡ εὐδαιμονία νὰ εἶναι παρεπόμενο τῆς ἴδιας τῆς διαδικασίας, ὅπως ἀκριβῶς ἡ εὐχαρίστηση εἶναι παρεπόμενο τῆς λειτουργίας ἑνὸς ὕγιους σώματος. Ἡ «εὐτυχία τοῦ μέγιστου δυνατοῦ ἀριθμοῦ» (ὅπως ἔχουμε γενικεύσει και ἐκχυδαῖσει τὴν εὐδαιμονία μετὴν ὅποια ἔχει εὐλογηθεῖ ἀνεκαθεν ἢ ἐπίγεια ζωὴ) ἐννοιοποίησε σὲ «ἰδεῶδες» τὴν θεμελιώδη πραγματικότητα μιᾶς μοχθοῦσας ἀνθρωπότητας. Τὸ δικαίωμα στὴν ἐπιδίωξη αὐτῆς τῆς εὐτυχίας εἶναι πράγματι τόσο ἀναμφισβήτητο ὅσο και τὸ δικαίωμα στὴν ζωὴ· μάλιστα ταυτίζεται μ' αὐτό. Δὲν ἔχει ὅμως τίποτα κοινὸ μετὴν καλοτυχία, ἡ ὅποια σπανίζει και ποτὲ δὲν διαρκεῖ και δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ τὴν ἐπιδιώξει κανεὶς, διότι ἡ καλοτυχία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν εὐνοϊκὴ σύμπτωση και ἀπ' ὅσα δίνει και παίρνει ἡ συγκυρία, μολονότι οἱ περισσότεροι ἀνθρώποι κατὰ τὴν «ἐπιδίωξη τῆς εὐτυχίας» τρέχουν πίσω ἀπὸ τὴν τύχη και γίνονται δυστυχησμένοι ἀκόμη κι ὅταν τοὺς εὐνοεῖ, διότι θέλουν νὰ τὴν κρατήσουν και νὰ τὴν ἀπολαύσουν σὰν νὰ ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ ἀνεξάντλητη ἀφθονία «ἀγαθῶν». Δὲν ὑπάρχει διαρκὴς εὐτυχία ἔξω ἀπὸ τὸν προδιαγραμμένο κύκλο τῆς ἐπώδυνης ἐξάντλησης

τὰ μάτια του (βλ. σημ. 8) ἔτσι ὥστε ἔπρεπε νὰ ψάξει γιὰ νὰ τὴν βρεῖ, ἐνῶ προηγουμένως ἦταν φανερὸ πὼς δὲν χρειαζόταν νὰ κάνει τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ δρέπει τοὺς καρπούς ἀπὸ τὴν γῆ και τὰ δέντρα. Ἡ κατάρρα ἐδῶ δὲν συνίσταται μόνο στὴν σκληρότητα τῆς ἐργασίας, ἀλλὰ στὴν ἴδια τὴν ἐργασία.

και της απολαυστικῆς αναζωογόνησης, και ὅ,τι διαταράζει τὴν ἰσορροπία αὐτοῦ τοῦ κύκλου — πένια και ἔνδεια, ὅπου τὴν ἐξάντληση τὴν ἀκολουθεῖ ἡ ἐξαθλίωση και ὄχι ἡ ἀναζωογόνηση, ἡ μεγάλη πλοῦτος και τελείως ἀκοπη ζωὴ, ὅπου τὴν θέση τῆς ἐξάντλησης τὴν παίρνει ἡ ἀνία και ὅπου οἱ μυλόπετρες τῆς ἀνάγκης, τῆς κατανάλωσης και τῆς πέψης ἀλέθουν τὸ ἀνήμερο ἀνθρώπινο σῶμα ἀλύπητα και ἀκαρπα ἕως θανάτου — καταστρέφει τὴν θεμελιώδη εὐτυχία πού πηγάζει ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι εἶναι καινεὶς ζωντανός.

Ἡ δύναμη τῆς ζωῆς εἶναι ἡ γονιμότητα. Ὁ ζωντανός ὄργανισμός δὲν ἐξαντλεῖται ὅταν ἔχει προνοήσει γιὰ τὴν αὐτοαναπαγωγὴ του, και τὸ «πλεόνασμα» του ἔγκειται στὸν δυναμικὸ πολυπλασιασμό του. Ὁ συνεπὴς νατουραλισμός τοῦ Marx ἀνακάλυψε τὴν «ἐργασιακὴ δύναμη» ὡς τὸν εἰδικὰ ἀνθρώπινο τρόπο τῆς ζωικῆς δυνάμεως, ἡ ὁποία εἶναι ἱκανὴ νὰ δημιουργεῖ «πλεόνασμα» στὸν ἴδιο βαθμὸ μετὰ τὴν φύση. Μιᾶς και ὁ Marx ἐνδιαφερόταν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴν διαδικασία αὐτὴ καθαυτῆ, τὴν διαδικασία τῶν «παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνίας», στῆς ὁποίας τὴν ζωὴ, ὅπως και στὴν ζωὴ κάθε ζωικοῦ εἶδους, ἡ παραγωγὴ και ἡ κατανάλωση πετυχαίνουν πάντα μιᾶς ἐξισορρόπηση, δὲν τοῦ περνᾷ ἀπὸ τὸ νοῦ τὸ πρόβλημα μιᾶς ξεχωριστῆς ὑπαρξῆς τῶν ἐπιγεγίων πού ἡ διάρκειά τους θὰ ὑπερβαίνει τίς καταβροχθιστικὲς λειτουργίες τῆς ζωῆς και θὰ τοὺς ἀντιστέκεται. Ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς ζωῆς τοῦ εἶδους, ὅλες οἱ δραστηριότητες βρίσκουν πράγματι τὸν κοινὸ παρονομαστὴ τους στὴν δραστηριότητα τοῦ μοχθεῖν, και τὸ μόνον κριτήριον διάκρισης πού ἀπομένει εἶναι ἡ ἀφθονία ἢ ἡ σπανιότητα τῶν ἀγαθῶν πού τροφοδοτοῦν τὴν διαδικασία τῆς ζωῆς. Ὅταν τὸ κάθε πράγμα γίνῃ ἀντικείμενον κατανάλωσης, τὸ γεγονός, ὅτι τὸ πλεόνασμα τοῦ μόχθου δὲν μεταβάλλει τὴν φύση, τὸν «βραχύβιον χαρακτήρα» τῶν ἰδίων τῶν προϊόντων, χάνει κάθε σημασία, και στὸ ἔργο τοῦ Marx αὐτὴ ἡ ἀπώλεια γίνεται φανερὴ στὴν περιφρόνηση, μετὰ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζει τίς φιλοκοσκιτισμένες διακρίσεις τῶν προγενεστέρων του ἀνάμεσα στὸν παραγωγικὸν και στὸν μὴ παραγωγικὸν ἢ στὸν εἰδικευμένον και στὸν ἀνειδικευτο μόχθο.

Ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ πρὸ τοῦ Marx στοχαστὲς δὲν μπόρεσαν ν' ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τίς διακρίσεις αὐτές, πού ἰσοδυναμοῦν κατ' οὐσίαν μετὰ τὴν πιὸ θεμελιώδη διάκριση μετὰξὺ ἐργασίας και μόχθου, δὲν ἦταν πῶς αὐτοὶ ἦσαν λιγότερο «ἐπιστημονικοὶ» ἀλλὰ πῶς ἐξακολουθοῦσαν νὰ γράφουν ἔχοντας ὡς προϋπόθεση τὴν ἰδιωτικὴν περιουσία, ἢ τουλάχιστον τὴν ἀτομικὴν ἰδιοποίησιν τοῦ ἐθνικοῦ πλούτου. Γιὰ τὴν καθιέρωση τῆς ἰδιοκτησίας δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἐπαρκέσει ἡ ἀφθονία ἀπὸ μόνῃ της· τὰ προϊόντα τοῦ μόχθου δὲν καθίστανται περισσότερο ἀνθεκτικὰ στὸν χρόνον μετὰ τὴν ἀφθονία τους και δὲν μποροῦν νὰ «σωρευτοῦν» και νὰ ἀποθηκευτοῦν γιὰ νὰ γίνουιν μέρος τῆς ἰδιοκτησίας ἐνὸς ἀνθρώπου· ἀντιθέτως, εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ἀφανιστοῦν κατὰ τὴν διαδικασία τῆς ἰδιοποίησης ἢ νὰ «πᾶνε χαμένα» ἀν δὲν καταναλωθοῦν («πρὶν χαλάσουν»).

15. Η ΙΔΙΩΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΛΟΥΤΟΥ

Ἐκ πρώτης ὄψεως πρέπει νὰ φαίνεται πράγματι παράδοξον τὸ γεγονός ὅτι μιᾶς θεωρίας, ἡ ὁποία κατέληγε τόσο ἀποφασιστικὰ στὴν κατάρρευση κάθε ἰδιοκτησίας, θὰ ξεκίνοῦσε ἀπὸ τὴν θεωρητικὴν ἐδραίωση τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας. Αὐτὸ τὸ παράδοξον ὅμως μετριάζεται κάπως, ἀν θυμηθοῦμε τὴν ἔντονη πολεμικὴν πλευρὰ τοῦ σύγχρονου ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν ἰδιοκτησία, πού τὰ δικαιώματά της ὑποστηρίχτηκαν ἀπερίφραστα ἐναντίον τῆς σφαιρας τῶν κοινῶν και ἐναντίον τοῦ κράτους. Ἀφοῦ καμμιά πολιτικὴ θεωρία πρὶν ἀπὸ τὸν σοσιαλισμὸν και τὸν κομμουνισμὸν δὲν εἶχε προτείνει τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς κοινωνίας ἀπαλλαγμένης ἀπὸ κάθε ἰδιοκτησία, και καμμιά κυβέρνησις πρὶν ἀπὸ τὸν εἰκοστὸν αἰῶνα δὲν εἶχε ἀποκαλύψει σοβαρὰς τάσεις ν' ἀπογυμνώσει τοὺς πολίτες της ἀπὸ τὴν ἰδιοκτησία τους, ἢ νέα θεωρία δὲν μποροῦσε νὰ ὑπαγορευεταί ἐνδεχομένως ἀπὸ τὴν ἀνάγκην νὰ προστατευτοῦν τὰ δικαιώματα τῆς ἰδιοκτησίας ἐναντίον μιᾶς πιθανῆς καταπάτησός τους ἀπὸ τὴν κυ-

βερνητική εξουσία. Το ζήτημα είναι ότι τότε, αντίθετα από σήμερα, όπου όλες οι θεωρίες για την ιδιοκτησία προφανώς έχουν υποχρεωθεί σε άμυντική στάση, οι οικονομολόγοι δεν κρατούσαν διόλου την ίδια στάση, αλλά τουναντίον στάση άνοιχτά έχθρική απέναντι σ' ολόκληρη την σφαίρα της κυβέρνησης, ή οποία στην καλύτερη περίπτωση θεωρούνταν «άναγκαίο κακό» και «άντικαθρέφτισμα της ανθρώπινης φύσης»⁵⁴ και στην χειρότερη παράσιτο μέσα στην κατά τα άλλα υγιή ζωή της κοινωνίας.⁵⁵ «Ό,τι με τόση ζέση υπεράσπιστηκε ή νεότερη εποχή δεν ήταν ποτέ ή ιδιοκτησία αυτή καθαυτή, αλλά ή άνεμπόδιστη επιδίωξη περισσότερης ιδιοποίησης και ιδιοκτησίας· έναντίον όλων των οργάνων, όσα υπερασπιζαν τή «νεκρή» μονιμότητα ενός κοινού κόσμου, έδωσε τις μάχες της έν ονόματι τής ζωής, τής ζωής τής κοινωνίας.

Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι, άφου ή φυσική λειτουργία τής ζωής έντοπιζεται στο σώμα, δέν υπάρχει δραστηριότητα πιό άμεσα δεμένη με την ζωή από την δραστηριότητα του μόχθου. Ό Locke δέν μπορούσε νά μείνει ικανοποιημένος ούτε με την παραδοσιακή εξήγηση του μόχθου, σύμφωνα με την όποία είναι φυσική και αναπόφευκτη συνέπεια τής φτώχειας και ποτέ ένα μέσο για την κατάργησή της, ούτε με την παραδοσιακή εξήγηση για

54. «Όλοι οι συγγραφείς τής νεότερης εποχής συμφωνούν ότι ή «καλή» και ή «παραγωγική» πλευρά τής ανθρώπινης φύσης άντανακλάται στην κοινωνία, ένω ή φαυλότητά της καθιστά άναγκαίο το κράτος. Καθώς δήλωνε ό Thomas Paine: «Η κοινωνία γεννιέται από τις ανάγκες μας και το κράτος από την φαυλότητά μας· ή πρώτη προάγει την εύτυχία μας θετικά ένοποιώντας τα συναισθήματά μας, το δεύτερο άρνητικά περιστέλλοντας τα έλαττώματά μας... Η κοινωνία σε οποιαδήποτε κατάσταση είναι εύλογια, αλλά το κράτος, και στην καλύτερή του κατάσταση, είναι άναγκαίο κακό» (*Common Sense*, 1776). Η ό Madison: «Αλλά τί άλλο είναι το ίδιο το κράτος παρά ή μέγιστη από τις άντανακλάσεις τής ανθρώπινης φύσης; «Αν οι άνθρωποι ήταν άγγελιοι, δέν θα ήταν άναγκαίο το κράτος. «Αν οι άγγελοι κυβερνούσαν τους ανθρώπους, δέν θα ήταν άναγκαίος ούτε ό έξωτερικός ούτε ό έσωτερικός έλεγχος» (*The Federalist*, [έκδ. Modern Library], σελ. 337).

55. Αυτή ήταν ή γνώμη του Adam Smith για παράδειγμα, ό όποιος ήταν καταγανακτισμένος «με τις δημόσιες σπατάλες του κράτους»: «Όλόκληρο, ή σχεδόν ολόκληρο, το δημόσιο εισόδημα στις περισσότερες χώρες χρησιμοποιείται για νά συντηρούνται άντιπαραγωγικά χέρια» (δ.π., I, 306).

την προέλευση τής περιουσίας από την άπόκτηση, από την κατάκτηση ή με την πρωταρχική διανομή του κοινού κόσμου.⁵⁶ Αυτό που στην πράξη τον ένδιέφερε ήταν ή ιδιοποίηση και αυτό που έπρεπε νά άνακαλύψει ήταν μια δραστηριότητα, ή όποία νά εξασφαλίζει την ιδιοποίηση του κόσμου και συγχρόνως νά διαθέτει μια άναμφίβολη και άναμφισβήτητη ιδιωτικότητα.

Τίποτα, βέβαια, δέν είναι πιό ιδιωτικό από τις σωματικές λειτουργίες τής βιολογικής διαδικασίας, συμπεριλαμβανομένης τής γονιμότητάς της, και είναι εξαιρετικά άξιοσημείωτο ότι οι λίγες περιπτώσεις όπου άκόμη και μια «κοινωνικοποιημένη άνθρωπότητα» σέβεται και έπιβάλλει την άυστηρή ιδιωτικότητα άφορούν άκριβώς «δραστηριότητες» έπιβαλλόμενες από την ίδια την λειτουργία τής ζωής. Άπ' αυτές, ό μόχθος, έπειδή άποτελεί δραστηριότητα και όχι άπλως λειτουργία, είναι ή λιγότερο, ως πούμε, ιδιωτική, ή μόνη που δέν αισθάνεται κανείς την άνάγκη νά άποκρύπτει· ώστόσο εξακολουθεί νά βρίσκεται άρκετά κοντά στην βιολογική λειτουργία, ώστε νά καθιστά εύλογο το έπιχείρημα σχετικά με την ιδιωτικότητα τής ιδιοποίησης σε άντιδιαστολή από το πολύ διαφορετικό έπιχείρημα σχετικά με την ιδιωτικότητα τής ιδιοκτη-

56. Χωρίς άμφιβολία, «πριν από το 1690 κανείς δέν άντιλαμβάνόταν πως ένας άνθρωπος είχε φυσικό δικαίωμα στην περιουσία που δημιούργησε με τον μόχθο του· μετά το 1690 ή ιδέα αυτή κατέληξε νά γίνει άξιωμα τής κοινωνικής έπιστήμης» (Richard Schlatter, *Private Property: The History of an Idea* [1951], σελ. 156). Οι έννοιες του μόχθου και τής ιδιοκτησίας άποκλείονταν μάλιστα άμοιβαία, ένω αντίθετα ό μόχθος και ή φτώχεια (πόνος και πείνα, *Arbeit* και *Armut*) συνέπιπταν με την έννοια ότι ή δραστηριότητα που άντιστοιχούσε στην κατάσταση τής φτώχειας ήταν ό μόχθος. Κατά συνέπεια, ό Πλάτων, ό όποιος ύποστήριζε ότι οι μοχθούντες δούλοι ήταν «ιακοί» διότι δέν ήταν κύριοι του ζωικού μέρους μέσα τους, έλεγε περίπου το ίδιο για την κατάσταση τής πείνας. «Ό φτωχός αδέν είναι κύριος του έαυτού του» (πένης άν και έαυτού μη κρατών [Έβδομη Έπιστολή, 351Α]). Κανείς από τους κλασικούς συγγραφείς δέν θεώρησε ποτέ τον μόχθο ως ένδεχόμενη πηγή πλούτου. Κατά τον Κικέρωνα —που κατά πάσα πιθανότητα άπλως συνοψίζει την γνώμη των συγχρόνων του— ή περιουσία προέρχεται είτε από πρότερη κατοχή, είτε από νίκη, είτε από νόμιμη διανομή (*aut vetere occupatione aut victoria aut lege* [*De officiis*, I, 21]).

σίας.⁵⁷ 'Ο Locke θεμελίωσε την ιδιωτική ιδιοκτησία στο πλέον ιδιωτικά κατεχόμενο πράγμα που υπάρχει, «την ιδιοκτησία του ίδιου του προσώπου του [του ανθρώπου]», δηλαδή του ίδιου του σώματός του.⁵⁸ «'Ο μόχθος του σώματός μας και η εργασία των χειρών μας» γίνεται ένα και το αυτό, διότι και τα δύο είναι τα «μέσα» για να «ιδιοποιούμαστε» αυτό που «ο Θεός... έχει δωρίσει... από κοινού στους ανθρώπους». Και τα μέσα αυτά, το σώμα και τα χέρια και το στόμα, είναι τα φυσικά όργανα ιδιοποίησης, διότι δεν «άνηκουν στην ανθρωπότητα από κοινού» αλλά είναι δοσμένα σε κάθε άνθρωπο για άτομική του χρήση.⁵⁹

Όπως ακριβώς ο Marx χρειάστηκε να εισαγάγει μια φυσική δύναμη, δηλ. τη σωματική «δύναμη του μοχθείν», για να εξηγήσει την παραγωγικότητα του μόχθου και την προϊούσα πορεία του αυξανόμενου πλούτου, ο Locke, αν και με μικρότερη διαύγεια, χρειάστηκε να αναγάγει την ιδιοκτησία σε μια φυσική καταγωγή της ιδιοποίησης για να παραβιάσει τα απαρασάλευτα όρια που «περιφράσσουν» την μερίδα εκείνη από τον «κοινό κόσμο»⁶⁰ την οποία κατέχει ιδιωτικά κάθε άτομο. Το κοινό χαρακτηριστικό που εξακολουθούσε να έχει ο Marx με τον Locke ήταν ότι ήθελε να βλέπει την διαδικασία αύξησης του πλούτου ως μια φυσική διαδικασία, που ακολουθούσε αυτόματα τους δικούς της νόμους και βρισκόταν πέραν των προμελετημένων αποφάσεων και προθέσεων. Αν κάποια ανθρώπινη δραστηριότητα επρόκειτο να εμπλακεί όπωςδήποτε μέσα στην διαδικασία αυτή, μπορούσε να είναι μόνο μια σωματική «δραστηριότητα», της οποίας η φυσική λειτουργία δεν θα ήταν δυνατό να ελεγχθεί ακόμη κι αν το ήθελε κάποιος. 'Ο έλεγχος αυτών των «δραστηριοτήτων» σημαίνει στην πραγματικότητα την καταστροφή της φύσης, και για ολόκληρη τη νεότερη εποχή, είτε προσκολλάται σταθερά στον θεσμό της ατομικής ιδιοκτησίας, είτε τον θεωρεί ως εμπόδιο στην αύξηση του πλούτου, ο έλεγχος ή η χαλιναγώγηση της πορείας του πλού-

57. Βλ. § 8.

58. "Ο.π., πργρ. 26.

59. "Ο.π., πργρ. 25.

60. "Ο.π., πργρ. 31.

του ισοδυναμούσε με μια προσπάθεια καταστροφής της ίδιας της ζωής της κοινωνίας.

Η εξέλιξη της νεότερης εποχής και η άνοδος μιας κοινωνίας, όπου η πιο ιδιωτική από τις ανθρώπινες δραστηριότητες, η δραστηριότητα του μόχθου, έγινε δημόσια και της επιτράπηκε να εγκαθιδρύσει την δική της κοινή σφαίρα, κάνει ίσως αμφίβολο το εάν η ίδια η ύπαρξη ιδιοκτησίας με την μορφή ενός ιδιωτικά κατεχόμενου χώρου μέσα στον κόσμο μπορεί να αντισταθεί στην ακατάσχετη πορεία του αυξανόμενου πλούτου. 'Αλλά ωστόσο είναι αλήθεια, ότι η ίδια η ιδιωτικότητα των πραγμάτων που κατέχει κανείς, δηλαδή η πλήρης ανεξαρτησία τους «από τα κοινά» δεν θα μπορούσε να εξασφαλισθεί καλύτερα παρά μόνο με τον μετασχηματισμό της ιδιοκτησίας σε ιδιοποίηση, ή με μιαν έρμηνεία που βλέπει τον «περίφρακτο ιδιωτικό χώρο στον κοινό» ως το αποτέλεσμα, το «προϊόν» της σωματικής δραστηριότητας. Από την άποψη αυτή, το σώμα γίνεται πράγματι ή πεμπτουσία κάθε ιδιοκτησίας, διότι είναι το μόνο πράγμα που δεν θα μπορούσε κανείς να μοιραστεί με άλλους κι αν ακόμη το ήθελε. Πραγματικά, τίποτα δεν είναι λιγότερο κοινό και λιγότερο ανακοινώσιμο, και κατά συνέπεια περισσότερο σίγουρα προφυλαγμένο έναντιον της ορατότητας και της ακουσιτικότητας του δημόσιου χώρου, απ' ό,τι συμβαίνει μέσα στα όρια του σώματος, τις απολαύσεις και τις ιδύνες του, τον μόχθο και την κατανάλωσή του. Τίποτα, με την ίδια έννοια, δεν εκβάλλει κάποιον πιο ριζικά από τον κόσμο όσο η αποκλειστική συγκέντρωση στην ζωή του σώματος, μια συγκέντρωση επιβαλλόμενη στον άνθρωπο που βρίσκεται εν δουλεία ή σε μια όριακή κατάσταση αφόρητου πόνου. 'Οποιος θέλει, για όποιοδήποτε λόγο, να καταστήσει την ανθρώπινη ύπαρξη παντελώς «ιδιωτική», ανεξάρτητη από τον κόσμο και ενήμερη μόνο για την δική της ζωντανία, οφείλει να στηρίξει τα επιχειρήματά του πάνω σ' αυτές τις εμπειρίες: κι αφού η άνηλεής αγγαρεία του μόχθου των δούλων δεν είναι «φυσική», αλλά επιβάλλεται από τον άνθρωπο σε αντίθεση προς την φυσική γονιμότητα του *animal laborans*, που η δύναμή του δεν εξαντλείται και ο χρόνος του δεν καταναλώνεται όταν έχει αναπαράγει τα μέσα της αυτοσυντή-

ρησής του, γι' αυτό ή «φυσική» εμπειρία που βρίσκεται στην βάση τόσο της στωικῆς όσο και της ἐπικούρειας ἀνεξαρτησίας ἀπὸ τὸν κόσμο δὲν εἶναι ὁ μόχθος ἢ ἡ δουλεία, ἀλλὰ ἡ ὀδύνη. Ἡ εὐτυχία, τὴν ὁποία πετυχαίνει καὶ ἀπολαμβάνει κανεὶς μετὰ τὴν ἀπομόνωση ἀπὸ τὸν κόσμο μέσα στὰ ὅρια τῆς ἰδιωτικῆς ὑπαρξῆς, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ποτὲ τίποτ' ἄλλο ἀπὸ τὴν πασίγνωστη ἀπουσία τῆς ὀδύνης» — ἓνας ὀρισμὸς πάνω στὸν ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ συμφωνοῦν ὅλες οἱ παραλλαγές τῆς συνεποῦς αἰσθησιοκρατίας. Ὁ ἡδονισμὸς, ἡ διδασκαλία ὅτι μόνο οἱ αἰσθήσεις τοῦ σώματος εἶναι πραγματικές, δὲν εἶναι παρὰ ἡ πιὸ ριζοσπαστικὴ μορφή ἐνὸς μὴ πολιτικοῦ, ὀλοκληρωτικῶς ἰδιωτικοῦ τρόπου ζωῆς, ἡ αὐθεντικὴ ἐκπλήρωση τοῦ ἐπικούρειου λάθε βιώσας καὶ μὴ πολιτεύεσθαι.

Κανονικά, ἡ ἀπουσία τῆς ὀδύνης δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴν σωματικὴ προϋπόθεση γιὰ νὰ βιώσει κανεὶς τὸν κόσμο· μόνο ἐὰν τὸ σῶμα δὲν ὑφίσταται ἐρεθισμοὺς καὶ ἐὰν δὲν ἀναδιπλώνεται, διαμέσου αὐτῶν τῶν ἐρεθισμῶν, στὸν ἑαυτὸ του, μποροῦν οἱ σωματικὲς μας αἰσθήσεις νὰ λειτουργήσουν κανονικά, νὰ προσλάβουν ὅ,τι παρέχεται σ' αὐτές. Ἡ ἀπουσία ὀδύνης γίνεται συνήθως «αἰσθητὴ» μόνο στὸ σύντομο ἐνδιάμεσο στάδιο μεταξύ ὀδύνης καὶ μὴ ὀδύνης, καὶ ἡ αἰσθησιμότητα, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στὴν αἰσθησιοκρατικὴ ἀντίληψη τῆς εὐδαιμονίας, εἶναι περισσότερο ἢ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν ὀδύνη παρὰ ἡ ἀπουσία τῆς. Ἡ ἔνταση αὐτῆς τῆς αἰσθησιμότητας εἶναι πέραν ἀμφιβολίας· μπορεῖ, πράγματι, νὰ συγκριθεῖ μόνο μετὰ τὴν αἰσθησιμότητα τῆς ἴδιας τῆς ὀδύνης.⁶¹ Ἡ διανοητικὴ

61. Μοῦ φαίνεται πὼς ὀρισμένες μορφές ἡπίας καὶ μᾶλλον συχνῆς χρήσης ναρκωτικῶν, στὶς ὁποῖες ἀποδίδουμε τὸν ἐθισμό στὰ ναρκωτικὰ, ἐνδέχεται νὰ ὀφείλονται στὴν ἐπιθυμία νὰ ἐπαναληφθεῖ ἡ ἀπώλωση ποῦ δοκίμασε κανεὶς κάποτε μετὰ τὴν ἀπολύτρωσή του ἀπὸ τὸν πόνο χάρις στὴν ἔντονη αἰσθησιμότητα τῆς εὐφορίας ποῦ τὴν συνόδευε. Τὸ ἴδιο τὸ φαινόμενο ἦταν πολὺ γνωστὸ στὴν ἀρχαιότητα, ἐνῶ στὴ νεότερη λογοτεχνία βρήκα τὴν μόνη ὑποστήριξη τῆς ὑπόθεσής μου στὸ «Converse at Night in Copenhagen» (*Last Tales* [1957], σελ. 338 κ.έ.) τῆς Isak Dinesen, ἡ ὁποία συγκαταλέγει τὴν «κατάπαυση τοῦ πόνου» στὰ «τρία εἶδη τῆς τέλει εὐτυχίας». «Ἢδη ὁ Πλάτων ἐπιχειρηματολογεῖ ἐναντίον ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι, «ὅταν γλιτώσουν καὶ τὸν πόνο πιστεύουν ἀκράδαντα ὅτι ἐπέτυχαν τὸν σκοπὸ τῆς... ἡδονῆς» (*Πολιτεία*, 585A), παραδέχεται ὅμως ὅτι αὐτὲς οἱ «ἀνάμικτες ἡδονές», οἱ ὁποῖες ἀκολου-

προσπάθεια, ὅπως τὴν ἀπαιτοῦν φιλοσοφίες, οἱ ὁποῖες γιὰ διάφορους λόγους θέλουν νὰ «ἀπελευθερώσουν» τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν κόσμο, εἶναι πάντα μιὰ πρόξηση φαντασίας ὅπου ἡ ἀπλή ἀπουσία τῆς ὀδύνης βιώνεται καὶ ἐνεργοποιεῖται σὲ μιὰν αἰσθησιμότητα ἀπαλλαγῆς ἀπ' αὐτήν.⁶²

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ ὀδύνη καὶ ἡ συνακόλουθη εμπειρία τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὴν ὀδύνη εἶναι οἱ μόνες εμπειρίες τῶν αἰσθησιμῶν, οἱ ὁποῖες εἶναι τόσο ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὸν κόσμο, ὥστε δὲν περιέχουν τὴν εμπειρία κανενὸς ἐγκόσμιου ἀντικειμένου. Ἡ ὀδύνη ποῦ προκαλεῖ ἓνα σπαθὶ ἢ τὸ ἀνατρίχιασμα ποῦ προκαλεῖ τὸ ἄγγιγμα ἐνὸς φτεροῦ δὲν μοῦ λένε στὴν πραγματικότητα τὸ παραμικρὸ γιὰ τίς ἰδιότητες ἢ καὶ γιὰ τὴν ἐγκόσμια ὑπαρξὴ ἐνὸς σπαθιοῦ ἢ ἐνὸς φτεροῦ.⁶³ Μόνο μιὰ ἀνυπέβλητη δυσπιστία στὴν ἰκα-

θοῦν τὸν πόνο ἢ τὴν στέρηση, εἶναι πιὸ ἔντονος ἀπὸ τίς ἀμιγεῖς ἡδονές, ὅπως εἶναι τὸ νὰ ὀσφραίνεται κανεὶς ἓνα φίνο ἄρωμα ἢ νὰ θεᾶται γεωμετρικὰ σχήματα. Κατὰ τρόπο ἄρκετὰ περίεργο, αὐτοὶ ποῦ μπερδεύουν τὸ ζήτημα καὶ δὲν ἤθελαν νὰ παραδεχτοῦν ὅτι ἡ ἡδονὴ τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τὸν πόνο εἶναι μεγαλύτερη σὲ ἔνταση ἀπὸ τὴν «ἀμιγῆ ἡδονή», ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὴν ἀπλή ἀπουσία τοῦ πόνου, ἦσαν οἱ ἡδονιστές. Ἔτσι ὁ Κικέρων κατηγοροῦσε τὸν Ἐπίκουρο ὅτι εἶχε κάνει σύγχυση ἀνάμεσα στὴν ἀπλή ἀπουσία τοῦ πόνου καὶ στὴν ἡδονὴ τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπ' αὐτόν (βλ. V. Brochard, *Études de philosophie ancienne et de philosophie moderne* [1912], σελ. 252 κ.έ.). Καὶ ὁ Λουκρήτιος ἀναφωνοῦσε: «Δὲν βλέπετε πὼς ἡ φύση κραυγάζει ἀπαιτώντας δυὸ πράγματα μονάχα, ἓνα κορμὶ ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὸν πόνο, καὶ ἓνα μυαλὸ ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τίς ἐγνοίες...» (*The Nature of the Universe* [ἔκδ. Penguin], σελ. 60).

62. Ὁ Brochard (δ.π.) προσφέρει μιὰ ἐξαιρετικὴ σύνοψη τῶν φιλοσόφων τῆς ὀψίμης ἀρχαιότητος, ἰδιαίτερα τοῦ Ἐπικούρου. Ὁ δρόμος γιὰ τὴν μόνιμη αἰσθησιακὴ εὐδαιμονία βρίσκεται στὴν ἰκανότητα τῆς ψυχῆς «νὰ δραπέτευε σ' ἓναν εὐτυχέστερο κόσμο, τὸν ὁποῖο δημιουργεῖ, οὕτως ὥστε μετὰ τὴν βοήθεια τῆς φαντασίας νὰ καταφέρνει πάντα τὸ σῶμα νὰ δοκιμάζει τὴν ἴδια ἡδονὴ ποῦ εἶχε κάποτε γνωρίσει» (σελ. 278 καὶ 294 κ.έ.).

63. Ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα ὄλων τῶν θεωριῶν, οἱ ὁποῖες θέλουν ν' ἀποδείξουν τὴν ἰκανότητα τῶν αἰσθησιμῶν ν' ἀποδίδουν πιστὰ τὸν κόσμο, ὅτι ἐκτοπιζοῦν τὴν ὄραση ἀπὸ τὴν θέση ποῦ κατέχει ὡς ἡ ἀνώτερη καὶ εὐγενέστερη τῶν αἰσθησιμῶν καὶ τὴν ἀντικαθιστοῦν μετὰ τὴν ἀφή ἢ τὴν γέυση, οἱ ὁποῖες εἶναι πράγματι οἱ πλέον ἰδιωτικὲς αἰσθησιμότητες, δηλαδὴ ἐκεῖνες, μετὰ τίς ὁποῖες τὸ σῶμα κατὰ τὴν στιγμὴ ποῦ ἀντιλαμβάνεται ἓνα ἀντικείμενο

νότητα τῶν ἀνθρώπινων αἰσθήσεων γιὰ ἐπαρκῆ βίωση τοῦ κόσμου —καὶ ἀπὸ τὴν δυσπιστία αὐτὴ κατάγεται ὀλόκληρη ἡ καθαυτὸ σύγχρονη φιλοσοφία— μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴν παράδοξη, ἀλλὰ καὶ παράλογη ἐπιλογὴ φαινομένων, τὰ ὁποῖα, ὅπως ὁ πόνος ἢ τὸ ἄγγιγμα τοῦ φτεροῦ, ἐμποδίζουν ὀλοφάνερα τὶς αἰσθήσεις μας νὰ λειτουργήσουν κανονικά, ὡς παραδειγμάτων ὀλόκληρης τῆς αἰσθητήριας ἐμπειρίας, παράγοντας ἀπ' αὐτὰ τὰ φαινόμενα τὴν ὑπο-

αἰσθάνεται πρωτίστως τὸν ἑαυτὸ του. "Ὅλοι οἱ στοχαστὲς ποὺ ἀρνοῦνται τὴν πραγματικότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου θὰ συμφωνοῦσαν μὲ τὸν Λουκρήτιο, ὅταν ἔλεγε: «Γιὰτὶ ἡ ἀφή καὶ μόνον ἡ ἀφή (τ' ὀμνῶ σ' ἔλα, ὅσα οἱ ἄνθρωποι ὀνομάζουν ἱερά) εἶναι ἡ οὐσία ἔλων μας τῶν σωματικῶν αἰσθήσεων» (ὁ.π., σελ. 72). Αὐτὸ ὅμως δὲν ἀρκεῖ· ἡ ἀφή ἢ ἡ γεύση σ' ἓνα μὴ ἐρεθισμένο σῶμα ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποδίδει κατὰ πολὺ μεγάλο μέρος τὴν πραγματικότητα τοῦ κόσμου: ὅταν τρώω ἓνα πιάτο φράουλες, γεύομαι φράουλες καὶ ὄχι τὴν ἴδια μου τὴν γεύση, ἢ, γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦμαι ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὸν Γαλιλαῖο, ὅταν «περνῶ τὸ χέρι μου πρῶτα πάνω ἀπὸ ἓνα μαρμάρινο ἄγαλμα, κατόπιν πάνω ἀπὸ ἓνα ζωντανὸ ἄνθρωπο», αἰσθάνομαι ὅτι ἀγγίζω ἓνα ἄγαλμα καὶ ἓνα ζωντανὸ σῶμα, καὶ ὄχι κατὰ κύριο λόγο τὸ ἴδιο μου τὸ χέρι ποὺ τ' ἀγγίζει. Γι' αὐτὸ ὁ Γαλιλαῖος ὅταν θέλει νὰ ἀποδείξει ὅτι οἱ δευτερεύουσες ιδιότητες, ὅπως τὰ χρώματα, οἱ γεύσεις, οἱ ὀσμές, δὲν εἶναι «παρὰ ἀπλὰ ὀνόματα ποὺ ἐδρεῦουν ἀποκλειστικά στὸ εὐαίσθητο σῶμα», ἀναγκάζεται νὰ ἐγκαταλείψει τὸ παράδειγμά του καὶ νὰ ἀναφερθεῖ στὴν αἰσθησιμὴ ποὺ προκαλεῖ τὸ ἄγγιγμα τοῦ φτεροῦ, γιὰ νὰ συμπεράνει: ἀκριβῶς μιὰ παρόμοια καὶ ὄχι μεγαλύτερη ὑπαρξὴ πιστεύω πράγματι ὅτι κατέχουν αὐτὲς οἱ ποικίλες ιδιότητες, ὅπως οἱ γεύσεις, οἱ ὀσμές, τὰ χρώματα κλπ., οἱ ὁποῖες ἀποδίδονται στὰ φυσικὰ σῶματα» (*Il Saggiatore*, στὰ *Opere*, IV, 333 κ.ε.· ἡ μετάφραση παρατίθεται ἀπὸ τὸν E. A. Burtt, *Metaphysical Foundations of Modern Science* [1932]).

Ἡ ἐπιχειρηματολογία αὐτὴ μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ μόνο στὶς ἐμπειρίες τῶν αἰσθήσεων, μὲ τὶς ὁποῖες τὸ σῶμα ἀναδιπλώνεται σαφῶς στὸν ἑαυτὸ του καὶ κατὰ συνέπεια ἀποβάλλεται, σὰ νὰ λέμε, ἀπὸ τὸν κόσμο μέσα στὸν ὁποῖο κανονικὰ κινεῖται. "Ὅσο πιὸ ἰσχυρὴ εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ σωματικὴ αἰσθησιμότητα, τόσο πιὸ εὐλόγη φαίνεται ἡ ἐπιχειρηματολογία. "Ὁ Descartes, χρησιμοποιοῦντας τὴν ἴδια ἐπιχειρηματολογία, λέει τὸ ἑξῆς: «Ἡ ἀπλὴ κίνησις ἐνὸς σπαθιοῦ ποὺ κόβει μερικὰ τὸ δέρμα μᾶς προκαλεῖ τὴν αἰσθησιμὴ τοῦ πόνου ἀλλὰ δὲν μᾶς κάνει γι' αὐτὸ ν' ἀντιληφθοῦμε τὴν κίνησις ἢ τὸ σχῆμα τοῦ σπαθιοῦ. Καὶ εἶναι βέβαιον ὅτι αὐτὴ ἡ αἰσθησιμὴ τοῦ πόνου δὲν διαφέρει λιγότερο ἀπὸ τὴν κίνησις ποὺ τὴν προκαλεῖ... ἀπ' ὅσο διαφέρει ἡ αἰσθησιμὴ ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸ χρῶμα, τὸν ἤχο, ἢ τὴν γεύση» (*Principles*, Μέρος 4· μετάφρασις τῶν Haldane καὶ Ross, *Philosophical Works* [1911]).

κειμενικότητα τῶν «δευτερευουσῶν», ἀλλὰ καὶ τῶν «πρωταρχικῶν» ιδιοτήτων. "Ἄν δὲν εἶχαμε ἄλλες αἰσθητήριες ἀντιλήψεις παρὰ μόνο αὐτὲς, μὲ τὶς ὁποῖες τὸ σῶμα αἰσθάνεται τὸν ἑαυτὸ του, ἡ πραγματικότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου δὲν θὰ ἔμενε ἀπλῶς ἐκτεθειμένη στὴν ἀμφιβολία, ἀλλὰ δὲν θὰ κατεῖχαμε καὶ τὴν ἔννοια ἐνὸς κόσμου γενικά.

Ἡ μόνη δραστηριότητα ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ ἐπακριβῶς στὴν ἐμπειρία τῆς ἀποκοπῆς ἀπὸ τὸν κόσμο ἢ μᾶλλον στὴν ἀπώλεια τοῦ κόσμου, ὅπως γίνεται στὴν ὀδύνη, εἶναι ὁ μόχθος, ὅπου τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, συμπεριλαμβανομένης τῆς δραστηριότητάς του, ἀναδιπλώνεται στὸν ἑαυτὸ του, συγκεντρώνεται ἀποκλειστικά καὶ μόνο στὴν δική του βιοτικὴ αἰσθησιμὴ καὶ παραμένει ἐγκλειστο στὸν μεταβολισμό του μὲ τὴν φύση, χωρὶς ποτὲ νὰ ὑπερβαίνει ἢ νὰ ἀπελευθερώνει τὸν ἑαυτὸ του ἀπὸ τὸν ἐπαναλαμβανόμενο κύκλο τῆς ἴδιας τῆς λειτουργίας του. Ἄναφέραμε προηγουμένως τὴν διττὴ ὀδύνη, ἡ ὁποία συνδέεται μὲ τὴν βιολογικὴ διαδικασίαν καὶ γιὰ τὴν ὁποία ἡ γλώσσα δὲν διαθέτει παρὰ μία μόνο λέξη, δηλ. τὴν ἐπίπονη προσπάθεια ποὺ συνεπάγεται ἡ αὐτοαναπαραγωγή καὶ αὐτοσυντήρησις τῆς ἀτομικῆς ζωῆς καὶ τῆς ζωῆς τοῦ εἴδους καὶ σύμφωνα μὲ τὴν Βίβλο ἐπιβλήθηκε στὴν ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. "Ἄν αὐτὴ ἢ ἐπίπονη προσπάθεια γιὰ ζωὴ καὶ γιὰ ἀναπαραγωγή ἦταν ἡ πραγματικὴ πηγὴ τῆς ιδιοκτησίας, τότε ἡ ιδιωτικὴ αὐτῆς τῆς ιδιοκτησίας θὰ ἦταν τόσο ξεκομμένη ἀπὸ τὸν κόσμο ὅσο καὶ ἡ ἀπαράμιλλη ιδιωτικὴ νὰ διαθέτει κανεὶς ἓνα σῶμα καὶ νὰ βιώνει τὴν ὀδύνη.

Αὐτὴ ἡ ιδιωτικὴ, ὥστόσο, ἐνῶ εἶναι οὐσιαστικὰ ἡ ιδιωτικὴ τῆς ιδιοποίησης, δὲν εἶναι διόλου ὅτι ἀντιλαμβανόταν ὡς ιδιωτικὴ ιδιοκτησία ὁ Locke, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιοῦσε ἀκόμη κατ' οὐσίαν τὶς ἔννοιες τῆς παλαιότερης παράδοσης. "Ἀσχετὰ ἀπὸ τὴν προέλευσίν της, αὐτὴ ἡ ιδιοκτησία ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι γι' αὐτὸν «ἓνας περιφρακτὸς χῶρος μέσα στὸν κοινὸ χῶρον», δηλαδή πρωτίστως ἓνας χῶρος μέσα στὸν ὁποῖο μπορούσε νὰ κρῦβεται καὶ νὰ προστατεύεται ἀπὸ τὴν δημόσια ζωὴ ὅτι εἶναι ιδιωτικὸ. Σὺν τέτοια ἡ ιδιοκτησία διατήρησε τὴν ἐπαφή της μὲ τὸν κοινὸν κόσμον καὶ ὅταν ἀκόμα ὁ αὐξανόμενος πλοῦτος καὶ ἡ αὐξανό-

μενη ιδιοποίηση άρχισαν να άπειλούν αυτόν τον κοινό κόσμο με εξέλιξη. Η ιδιοκτησία δέν ένισχύει αλλά μάλλον μετριάξει την άνεξαρτησία τής διαδικασίας του μόχθου από τον κόσμο, λόγω τής δικής της έγκόσμιας σταθερότητας. Με την ίδια έννοια, ή φύση τής διαδικασίας του μόχθου, ό άκατάσχετος τρόπος με τον όποιο ό μόχθος ώθεΐται και παροτρύνεται από την ίδια την βιολογική διαδικασία, έπαληθεύεται από την άπόκτηση ιδιοκτησίας. Σε μία κοινωνία ιδιοκτητών, σέ άντιδιαστολή προς μία κοινωνία εργατών ή έπαγγελματιών, αυτό που έξακολουθεΐ να παραμένει στο έπίκεντρο τής ανθρώπινης προσοχής και φροντίδας είναι ό κόσμος, και όχι ή φυσική άφθονία ούτε ή καθαρή ανάγκη τής ζωής.

Τό ζήτημα γίνεται έντελώς διαφορετικό άν αυτό που κυρίως ένδιαφέρει δέν είναι πλέον ή ιδιοκτησία, αλλά ή αύξηση του πλούτου και ή διαδικασία τής συσσώρευσης αυτή καθεαυτή. Αυτή ή διαδικασία μπορεί να είναι τόσο άπειρη όσο κι ή βιολογική διαδικασία του είδους, και αυτή άκριβώς ή άπειρότητά της άμφισβητείται και διακόπτεται συνεχώς από τό άβολο γεγονός ότι τά άτομα δέν ζοϋν για πάντα και δέν έχουν άπειρο χρόνο μπροστά τους. Μόνο άν θεωρηθεΐ ως γιγαντιαίο ύποκείμενο τής διαδικασίας τής συσσώρευσης όχι ή περιορισμένη ζωή τών ατόμων αλλά ή ζωή τής κοινωνίας ως σύνολο, μπορεί ή διαδικασία αυτή να προχωρήσει με πλήρη έλευθερία και όλοταχώς, άνεμπόδιστη από περιορισμούς έπιβαλλόμενους από την μικρή διάρκεια τής ζωής ενός ατόμου και από την άτομικά κατεχόμενη περιουσία. Μόνο όταν ό άνθρωπος δέν ένεργεί πλέον ως άτομο, ένδιαφερόμενος για την δική του άποκλειστικά έπιβίωση, αλλά ως «μέλος του [άνθρώπινου] είδους», ως *Gattungswesen*, όπως έλεγε συνήθως ό Marx, μόνο όταν ή άναπαραγωγή τής άτομικής ζωής άφομοιώνεται στην βιολογική διαδικασία ζωής του ανθρώπινου είδους, μπορεί ή συλλογική διαδικασία ζωής του «έκκοινωνισμένου ανθρώπινου είδους» ν' άκολουθήσει την δική της «άναγκαιότητα», δηλαδή την αυτόματη πορεία τής γονιμότητας υπό την διττή έννοια του πολλαπλασιασμού τών ανθρώπινων ύπάρξεων και τής αύξανόμενης πληθώρας τών αγαθών που άπαιτούνται άπ' αυτές.

Η σύμπτωση τής φιλοσοφίας του Marx για τον μόχθο με

τις θεωρίες του δεκάτου ένατου αιώνα για την άνέλιξη και την εξέλιξη —την φυσική άνέλιξη μιās μεμονωμένης βιολογικής διαδικασίας από τις κατώτερες μορφές οργανικής ζωής ως την έμφάνιση του ανθρώπινου ζώου και την ιστορική εξέλιξη τής πορείας τής ζωής τής ανθρωπότητας στο σύνολό της— είναι κάτι που χτυπάει άμέσως στο μάτι και την παρατήρησε από νωρίς ό Engels, ό όποιος άποκάλεσε τον Marx «Δαρβίνο τής ιστορίας». Τό κοινό στοιχείο όλων αυτών των θεωριών στις διάφορες έπιστήμες —την οίκονομία, την ιστορία, την βιολογία, την γεωλογία— είναι ή έννοια τής έξελικτικής διαδικασίας (process), ή όποία ήταν ουσιαστικά άγνωστη πριν από την σύγχρονη εποχή. Αφού ή άνακάλυψη των διαδικασιών από μέρους των φυσικών έπιστημών είχε συμπέσει με την άνακάλυψη τής ένδοσκόπησης στην φιλοσοφία, φυσικό ήταν πως ή βιολογική διαδικασία μέσα μας θα γινόταν τελικά τό ύπόδειγμα άκριβώς τής καινούργιας έννοιας· μέσα στο πλαίσιο των έμπειριών που προσφέρονται προς ένδοσκόπηση, δέν ξέρουμε άλλη διαδικασία έκτός από την βιολογική διαδικασία στο έσωτερικό του σώματός μας, και ή μόνη δραστηριότητα, στην όποια μπορούμε να την μεταφράσουμε και στην όποια άντιστοιχεΐ, είναι ό μόχθος. Γι' αυτό ίσως να φαίνεται άναπόφευκτο σχεδόν ότι ή έξομοίωση τής παραγωγικότητας με την γονιμότητα, όπως γίνεται στην φιλοσοφία του μόχθου τής νεότερης εποχής, έμελλε να άντικατασταθεΐ από τις διάφορες παραλλαγές τής φιλοσοφίας τής ζωής, οι όποιες στηρίζονται στην ίδια έξομοίωση.⁶⁴ Η διαφορά άνάμεσα στις προγενέστερες θεωρίες του μόχθου και τις μεταγενέστερες φιλοσοφίες τής ζωής είναι κυρίως ότι οι τελευταίες έχουν

64. Την σχέση αυτή την άντιλαμβάνονταν άμυδρά οι μαθητές του Bergson στην Γαλλία (βλ. ιδ. Edouard Berth, *Les méfaits des intellectuels* [1914], κεφ. 1, και George Sorel, *D'Aristotele a Marx* [1935]). Στην ίδια σχολή άνήκει ή εργασία του Ιταλού μελετητή Adriano Tilgher (δ.π.), ό όποιος τονίζει ότι ή έννοια του μόχθου είναι κεντρική και συνιστά τό κλειδί για την νέα άντίληψη και τη νέα εικόνα τής ζωής (άγγλ. έκδοση, σελ. 55). Οι μαθητές του Bergson, όπως κι ό δάσκαλός τους, έξιδανικεύουν τον μόχθο έξομοιώνοντας τον με την εργασία και την κατασκευή. Όστόσο ή όμοιότητα άνάμεσα στο κίνητρο τής βιολογικής ζωής και την *élan vital* του Bergson είναι έντυπωσιακή.

λησμονήσει την μόνη δραστηριότητα που είναι απαραίτητη στην συντήρηση της λειτουργίας της ζωής. Ωστόσο ακόμη κι αυτή ή απώλεια μοιάζει ν' αντιστοιχεί στην πραγματική ιστορική εξέλιξη, ή οποία ελαφρώνει τον μόχθο περισσότερο από ποτέ άλλοτε και τον εξομοιώνει, έτσι, ακόμη περισσότερο προς την αυτομάτως λειτουργούσα βιολογική διαδικασία. "Αν στην καμπή του αιώνα (με τον Nietzsche και τον Bergson) «δημιουργός όλων των αξιών» αναγορευόταν όχι ο μόχθος αλλά ή ζωή, αυτή ή δοξολόγηση του καθαρού δυναμισμού της βιολογικής διαδικασίας απέκλειε το ελάχιστο εκείνο ποσοστό πρωτοβουλίας που ένυπάρχει ακόμη και σε όσες δραστηριότητες επιβάλλονται στον άνθρωπο από την ανάγκη, όπως είναι ο μόχθος και ή γέννα.

Έντούτοις, ούτε ή τεράστια αύξηση της γονιμότητας ούτε ο έκκοινωνισμός της διαδικασίας, δηλαδή ή υποκατάσταση της κοινωνίας ή της συλλογικής ανθρωπότητας στην θέση των ατόμων, μπορεί νά εξαλείψει το γνώρισμα της αυστηρής όσο και σκληρής ιδιωτικότητας από την έμπειρία των σωματικών λειτουργιών, με τις όποιες εκδηλώνεται ή ζωή, ή από την ίδια την δραστηριότητα του μόχθου. Ούτε ή πληθώρα αγαθών ούτε ή συντόμευση του χρόνου που ξοδεύεται πράγματι στην δραστηριότητα του μόχθου είναι πιθανό νά έχουν ως αποτέλεσμα την εγκαθίδρυση ενός κοινού κόσμου, ενώ το απογυμνωμένο από κάθε ιδιοκτησία *animal laborans* δέν γίνεται λιγότερο ιδιωτικό με το νά έχει στερηθεί ένα δικό του ιδιωτικό χώρο για νά κρύβεται και νά προστατεύεται από τον κοινό κόσμο. 'Ο Marx προείπε σωστά, αν και με άδικαιολόγητη αγαλλίαση, «τόν μαρσαμό» του δημόσιου τομέα κάτω από συνθήκες απρόσκοπτης ανάπτυξης των «παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας», και ήταν έξ' ίσου ακριβής, δηλαδή έξ' ίσου συνεπής με την σύλληψή του για τον άνθρωπο ως *animal laborans*, όταν προέβλεπε ότι οι «έκκοινωνισμένοι άνθρωποι» θά χρησιμοποιούσαν όσον χρόνο απέλευθέρωναν από τον μόχθο σ' εκείνες τις αυστηρά ιδιωτικές και ουσιαστικά ξεκομμένες απ' τον κόσμο δραστηριότητες που αποκαλούμε σήμερα (χόμπυ).⁶⁵

65. Στην κομμουνιστική ή την σοσιαλιστική κοινωνία όλα τὰ επαγγέλ-

16. ΤΑ ΟΡΓΑΝΑ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ Ο ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΜΟΧΘΟΥ

Δυστυχώς, φαίνεται νά έγκειται στην φύση των όρων της ζωής, όπως έχει δοθεί στον άνθρωπο, ότι το μόνο πλεονέκτημα της γονιμότητας της δύναμης του ανθρώπινου μόχθου συνίσταται στην ικανότητά της νά εξασφαλίζει τὰ προς το ζην σε περισσότερους από έναν ανθρώπους ή σε περισσότερες από μία οικογένειες. Τὰ προϊόντα του μόχθου, τὰ προϊόντα του μεταβολισμού που πραγματοποιείται ανάμεσα στον άνθρωπο και στην φύση, δέν παραμένουν στον κόσμο τόσο πολύ ώστε ν' αποτελέσουν μέρος του, και ή ίδια ή δραστηριότητα του μόχθου, συγκεντρωμένη αποκλειστικά στην ζωή και την συντήρησή της, άπολησιμονεί τον κόσμο μέχρι σημείου νά χάνει κάθε εγκόσμιο χαρακτήρα. Το *animal laborans*, παρορμούμενο από τις ανάγκες του σώματός του, δέν χρησιμοποιεί το σώμα του ελεύθερα, όπως χρησιμοποιεί ο *homo faber* τὰ χέρια του, τὰ άρχέγονα εργαλεία του, και γι' αυτό ο Πλάτων υποστήριζε ότι οι εργάτες και οι δούλοι δέν ήταν μόνο υποταγμένοι στην ανάγκη και ανεπίδεκτοι ελευθερίας, αλλά και ανίκανοι νά επιβληθούν στο «ζωικό» μέρος του έαυτού τους.⁶⁶ Την μαζική κοινωνία εργατών, όπως την έννοούσε ο Marx όταν μιλούσε για «κοινωνικοποιημένη ανθρωπότητα», την άποτελούν τὰ ξεκομμένα από τον κόσμο μέλη του ανθρώπινου είδους είτε αυτά είναι οικιακοί δούλοι, που σύρθηκαν σ' αυτή την κατάντια από την βία άλλων,

ματα θά μεταβληθούν, ως πούμε, σε έρασιτεχνικές ένασχολήσεις: δέν θά υπάρχουν ζωγράφοι αλλά άπλως άνθρωποι οι όποιοι μεταξύ άλλων χρησιμοποιούν τον χρόνο τους και για νά ζωγραφίζουν άνθρωποι, δηλαδή, οι όποιοι «σήμερα κάνουν αυτό και αύριο τó άλλο, οι όποιοι κυνηγούν το πρωί, ψαρεύουν το άπόγευμα, βόσκουν γελάδια το βράδι, είναι κριτικοί μετά το δείπνο, όπως τους έρχεται βολικό, χωρίς γι' αυτό νά γίνονται ποτέ έπαγγελματίες κυνηγοί, ψαράδες ή κριτικοί» (*Deutsche Ideologie*, σελ. 22 και 373).

66. *Πολιτεία*, 590 c.

είτε είναι ελεύθεροι, που έπιτελοῦν τὴν λειτουργία τους θεληματικά.

Τούτη ἡ ἀποκοπή τοῦ *animal laborans* ἀπὸ τὸν κόσμον εἶναι βέβαια τελείως διαφορετικὴ ἀπὸ ἐνεργὴ φυγὴ ἀπὸ τὴν δημοσιότητα τοῦ κόσμου, ὅπως εἶναι ἐγγενὴς στὴν δραστηριότητα τῶν «καλῶν ἔργων». Τὸ *animal laborans* δὲν δραπετεύει ἀπὸ τὸν κόσμον, ἀλλὰ ἀποβάλλεται ἀπ' αὐτὸν στὸν βαθμὸ που ἐγκλωβίζεται στὴν ιδιωτικότητα τοῦ ἴδιου τοῦ σώματός του, παγιδευμένο στὴν ἐκπλήρωση ἀναγκῶν, τίς ὁποῖες κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ συμμεριστεῖ καὶ τίς ὁποῖες κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἀνακοινώσει πλήρως. Τὸ γεγονὸς, ὅτι ἡ δουλεία καὶ ὁ ἐκτοπισμὸς στὸν χῶρον τοῦ νοικοκυριοῦ συνιστοῦσαν γενικὰ τὴν κοινωνικὴ μοῖρα ὅλων τῶν ἐργαζομένων κατὰ τίς παλαιότερες ἐποχές, ὀφείλεται πρωτίστως στὴν ἴδια τὴν ἀνθρώπινη κατάσταση· ἡ ζωὴ, ἡ ὁποία γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα ζωικά εἶδη εἶναι ἡ ἴδια ἡ οὐσία τῆς ὑπαρξῆς τους, γίνεται φορτίο γιὰ τὸν ἄνθρωπον ἐξ αἰτίας τῆς φυσικῆς του «ἀποστροφῆς γιὰ τὴν ματαιότητα». ⁶⁷ Αὐτὸ τὸ φορτίο γίνεται ἀκόμη βαρύτερο, ἀφοῦ καμμιά ἀπὸ τίς καλούμενες «ἀνώτερες ἐπιθυμίες» δὲν ἔχει τὴν ἴδια ἐπιτακτικότητα, δὲν ἐπιβάλλεται πράγματι πάνω στὸν ἄνθρωπον ἀναπόδραστα ὡς θεμελιώδης ἀνάγκη τῆς ζωῆς. Ἡ δουλεία ἔγινε κοινωνικὴ κατάσταση τῶν ἐργαζομένων τάξεων, διότι ἔγινε ἀντιληπτὸ ὅτι ἀποτελοῦσε τὴν φυσικὴν κατάσταση τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς. *Omnis vita servitium est.* ⁶⁸

Τὸ ἄχθος τῆς βιολογικῆς ζωῆς, τὸ ὁποῖο συντρίβει καὶ ἀνάλωνει τὴν καθαυτὴ ἀνθρώπινη ζωὴ ἀνάμεσα στὴ γέννηση καὶ τὸ θάνατο, μπορεῖ νὰ ἐξαλειφθεῖ μόνο μετὰ τὴν χρησιμοποίησιν ὑπηρετῶν, καὶ ἡ κύρια λειτουργία τῶν ἀρχαίων δούλων ἦταν περισσότερο νὰ σηκώνουν τὸ βᾶρος τῆς κατανάλωσης στὸ νοικοκυριὸν παρά νὰ παράγουν γιὰ τὴν κοινωνία γενικὰ. ⁶⁹ Ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο

67. Veblen, ὁ.π., σελ. 33.

68. Σενέκος, *De tranquillitate animae*, II, 3.

69. Βλ. τὴν ἐξοχὴ ἀνάλυση στὸ βιβλίον τοῦ Winston Ashley, *The Theory of Natural Slavery, according to Aristotle and St. Thomas* (Διατριβὴ, πανεπιστ. τῆς Notre Dame [1941], κεφ. 5), ὁ ὁποῖος τονίζει ὀρθά: «Θὰ παρανοοῦσαμε λοιπὸν ὀλότιστα τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἀριστοτέλη, ἂν

ὁ μόχθος τοῦ δούλου μπόρεσε νὰ διαδραματίσει τόσο τεράστιο ρόλο στὶς ἀρχαῖες κοινωνίες καὶ γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ἀποκαλύφθηκε ὁ σπάταλος καὶ ἀντιπαραγωγικὸς χαρακτήρας του, εἶναι ὅτι ἡ ἀρχαία πόλη-κράτος ἦταν πρωτίστως «κέντρο κατανάλωσης», ἀντίθετα ἀπὸ τίς μεσαιωνικὲς πόλεις, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦσαν κυρίως κέντρα παραγωγῆς. ⁷⁰ Τὸ τίμημα γιὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ φορτίου τῆς ζωῆς ἀπὸ τοὺς ὤμους ὅλων τῶν πολιτῶν ἦταν τεράστιο καὶ διόλου δὲν τὸ συνιστοῦσε ἀπλῶς καὶ μόνο ἡ κραυγαλέα ἀδικία ὅτι ἓνα μέρος τῆς ἀνθρωπότητας σπρωχνόταν στὸν ζόφο τῆς ὀδύνης καὶ τῆς ἀνάγκης. Ἀφοῦ αὐτὸς ὁ ζόφος εἶναι φυσικὸς, σύμφυτος μετὰ τὴν ἀνθρώπινη κατάσταση — ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον προέρχεται μόνο ἡ πράξις τῆς βίας, ὅταν μιὰ ομάδα ἀνθρώπων ἀγωνίζεται ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὰ δεσμὰ που μᾶς κρατοῦν ὅλους μας δεμένους στὴν ὀδύνη καὶ τὴν ἀνάγκη —, τὸ τίμημα τῆς ἀπόλυτης ἐλευθερίας ἀπὸ τὰ δεσμὰ τῆς ἀνάγκης εἶναι, ὑπὸ μιὰν ἔννοιαν, ἡ ἴδια ἡ ζωὴ ἡ μᾶλλον ἡ ἀντικατάσταση τῆς ἀληθινῆς ζωῆς ἀπὸ μιὰ ζωὴ ὑποκατάστατη. Κάτω ἀπὸ τίς συνθήκας τῆς δουλείας οἱ κραταιοὶ τῆς γῆς μποροῦσαν ἀκόμη νὰ χρησιμοποιοῦν τίς αἰσθήσεις τους ὑποκατάστατα, μποροῦσαν «νὰ βλέπουν καὶ νὰ ἀκούουν διαμέσου τῶν δούλων τους», ὅπως τὸ διατυπώνει στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ὁ Ἡρόδοτος. ⁷¹

Σὲ στοιχειῶδες σχεδὸν ἐπίπεδο «ὁ μόχθος καὶ τὸ βᾶσανον» γιὰ τὴν ἀπόκτηση καθὼς καὶ οἱ ἀπολαύσεις ἀπὸ τὴν «ἐνσωμάτωσιν» τῶν ἀναγκαιῶν τῆς ζωῆς συνδέονται μεταξύ τους τόσο στενὰ μέσα

πιστεύαμε ὅτι θεωροῦσε τοὺς δούλους καθολικὰ ἀναγκαίους μόνο ὡς παραγωγικὰ ἐργαλεῖα. Τονίζει μᾶλλον τὴν ἀναγκαιότητα τους γιὰ τὴν κατανάλωσιν».

70. Max Weber, 'Agrarverhältnisse im Alterum' στὰ *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (1924), σελ. 13.

71. Ὁ Ἡρόδοτος, I, 113, π.χ.: εἰδὲ τε διὰ τούτων, καὶ ἄλλου. Μιὰ παρόμοια διατύπωση ἐμφανίζεται στὸν Πλίνιον, *Naturalis historia*, XXIX, 19: *alienis pedibus ambulamus; alienis oculis agnoscimus; aliena memoria salutamus; aliena vivimus opera* (παρατίθεται ἀπὸ τὸν R. H. Barrow, *Slavery in the Roman Empire* [1928], σελ. 26): «με ξένα πόδια περπατοῦμε, με ξένα μάτια βλέπουμε· με ξένη μνήμη ἀναγνωρίζουμε καὶ χαίρετάμε τοὺς ἀνθρώπους στὸν δρόμο· ἀπὸ τὸν ξένο μόχθο ζοῦμε».

στον βιολογικό κύκλο, πού ο επαναλαμβανόμενος ρυθμός του διέπει την ανθρώπινη ζωή στην μοναδική και μονόδρομη κίνησή της, ώστε η παντελής εξάλειψη του κόπου και της προσπάθειας του μόχθου όχι μόνο θα αποστερούσε την βιολογική ζωή από τις φυσικές απολαύσεις της, αλλά θα απογύμνωνε την καθαυτό ανθρώπινη ζωή από την ίδια την ζωντάνια και ζωτικότητα της. Η ανθρώπινη κατάσταση είναι τέτοια, ώστε ο κόπος και η προσπάθεια δεν είναι απλώς συμπτώματα πού μπορεί να εξαλειφθούν χωρίς ν' αλλάξει η ίδια η ζωή· αποτελούν μάλλον τους τρόπους με τους οποίους γίνεται αίσθητη η ίδια η ζωή και μαζί και η αναγκαιότητα όπου είναι δεμένη. Για τους θνητούς, η «εύκολη» ζωή των θεών» θα ήταν ζωή χωρίς ζωή.

Διότι η πίστη μας στην πραγματικότητα της ζωής και η πίστη μας στην πραγματικότητα του κόσμου δεν είναι ένα και το αυτό. Η δεύτερη απορρέει κυρίως από την σταθερότητα του κόσμου και την άστοχη του στον χρόνο πού είναι πολύ υπέρτερη από εκείνη της θνητής ζωής. Αν ήξερε κανείς ότι ο κόσμος θα έφθανε στο τέλος του όταν ο Ίδιος θα πέθαινε ή λίγο αργότερα, θα έχανε όλη του την πραγματικότητα, όπως συνέβη με τους πρώτους Χριστιανούς μόλις πείστηκαν για την άμεση εκπλήρωση των εσχατολογικών τους προσδοκιών. Η πίστη στην πραγματικότητα της ζωής, αντίθετα, στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην ένταση, με την οποία βιώνει κανείς την ζωή, στην πίεση, με την οποία η ζωή γίνεται αίσθητη. Η ένταση αυτή είναι τόσο μεγάλη, και η δύναμή της τόσο στοιχειακή, ώστε όπου επικρατεί, στην ευδαιμονία ή στην θλίψη, σβήνει τελείως κάθε άλλη ἐγκόσμια πραγματικότητα. Συχνά επισημάνθηκε, πώς η ζωή του πλούσιου χάνει σε ζωτικότητα, σε ἐγγύτητα προς τα «ἀγαθά» της φύσης, τι κερδίζει σε ἐκλεπτυνση, σε δεκτικότητα για τα ὠραία πράγματα του κόσμου. Το γεγονός είναι πώς η ανθρώπινη ικανότητα για την ζωή μέσα στον κόσμο συνεπάγεται πάντα μιὰ ικανότητα υπέρβασης και αποξένωσης από τις λειτουργίες της ίδιας της ζωής, ενώ η ζωτικότητα και η ζωντάνια μπορούν να συντηρηθούν μόνο στην ἔκταση πού οι ἄνθρωποι θέλουν να ἀναλάβουν οι ίδιοι τὸ ἄχθος, τὸν κόπο και τὸ βάσανο της ζωής.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ τεράστια βελτίωση πού πραγματοποιήσαμε στὰ ἐργαλεῖα τῆς δουλειᾶς μας —τὰ βουβά ρομπότ, με τὰ ὁποῖα ὁ *homo faber* ἤλθε νὰ βοηθήσει τὸ *animal laborans* και τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ διακρίνουμε ἀπὸ τὰ ἄνθρώπινα, ὁμιλοῦντα ἐργαλεῖα (τὸ *instrumentum vocale*, ὅπως ὀνομάζονταν στ' ἀρχαῖα σπιτικά οἱ δοῦλοι), πού ὁ ἄνθρωπος τῆς πράξης ἔπρεπε νὰ ἐξουσιάζει και νὰ καταπιέζει, ὅταν ἤθελε νὰ ἀπελευθερώσει τὸ *animal laborans* ἀπὸ τὰ δεσμά του— κατάστησε πιὸ εὐκολο και πιὸ ἄκοπο ἀπὸ ποτὲ ἄλλοτε τὸν διττὸ μόχθο τῆς ζωῆς, τὴν προσπάθεια γιὰ τὴν συντήρησή της και τὸν πόνο τῆς γέννας. Αὐτό, βέβαια, δὲν ἐξαλείφει τὸν καταναγκασμὸ ἀπὸ τὴν δραστηριότητα τοῦ μόχθου ἢ τὴν ὑποταγή στὴν χρεία και στὴν ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ζωή. Ὅμως, σὲ ἀντιδιαστολή πρὸς τὴν δουλοκτητικὴ κοινωνία, ὅπου ἡ «κατάρρα» τῆς ἀνάγκης ἐξακολουθοῦσε ν' ἀποτελεῖ ζωντανὴ πραγματικότητα διότι ἡ ζωή τοῦ δούλου ἀπεδείκνυε καθημερινὰ ὅτι ἡ «ζωὴ εἶναι δουλεία», ἡ κατάσταση αὐτὴ δὲν ἐκδηλωνόταν πιὰ πλατύτερα και ἐφόσον δὲν γινόταν ἐμφανῆς, οἱ ἄνθρωποι τὴν ἐπισημαῖναν και τὴν θυμοῦνταν πολὺ πιὸ δύσκολα. Ὁ κίνδυνος, στὸ σημεῖο αὐτό, εἶναι φανερός. Ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεί νὰ ἐλευθερωθεῖ, ἂν δὲν γνωρίζει ὅτι ὑπόκειται στὴν ἀνάγκη, διότι ἡ ἐλευθερία του κερδίζεται πάντα στὶς προσπάθειές του νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνάγκη, ἔστω κι ἂν αὐτὲς ποτὲ δὲν πετυχαίνουν ὀλότεια. Καὶ ἐνῶ ἐνδέχεται νὰ εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ ἰσχυρότερη παρόρμησή του πρὸς αὐτὴ τὴν ἀπελευθέρωση προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀποστροφή γιὰ τὴν ματαιότητα», εἶναι συγχρόνως πιθανὸν ὅτι ἡ παρόρμηση μπορεί νὰ ἐξασθενίζει, καθὼς αὐτὴ ἡ «ματαιότητα» ἐμφανίζεται ὅλο και βολικότερη, ἀπαιτώντας ὅλο και λιγότερη προσπάθεια. Διότι εἶναι ἀκόμη πιθανὸν ὅτι οἱ τεράστιες ἀλλαγές τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης στὸ παρελθὸν και οἱ ἀκόμη μεγαλύτερες ἀλλαγές τῆς ἀτομικῆς ἐπανάστασης στὸ μέλλον θὰ παραμείνουν ἀλλαγές τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, και ὅχι ἀλλαγές στὴν βασικὴ κατάσταση τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς πάνω στὴν γῆ.

Τὰ ἐργαλεῖα και τὰ ὄργανα, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ διευκολύνουν σημαντικὰ τὴν προσπάθεια τοῦ μόχθου, δὲν αποτελοῦν τὰ ἴδια προϊόντα μόχθου, ἀλλὰ προϊόντα ἐργασίας· δὲν ἀνήκουν στὴν

διαδικασία τῆς κατανάλωσης ἀλλὰ ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ κόσμου τῶν ἀντικειμένων χρήσης. Ὁ ρόλος τους, ἀνεξαρτήτως τοῦ πόσο μέγας μπορεῖ νὰ εἶναι στὸν μόχθο κάθε δεδομένου πολιτισμοῦ, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ φθάσει τὴν θεμελιώδη σημασία τῶν ἐργαλείων γιὰ ὅλα τὰ εἶδη ἐργασίας. Κανένα ἔργο δὲν μπορεῖ νὰ παραχθεῖ χωρὶς ἐργαλεῖα· ἡ γέννηση τοῦ *homo faber* καὶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ κατασκευασμένου ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο κόσμου τῶν πραγμάτων πράγματι συμπίπτουν μὲ τὴν ἀνακάλυψη τῶν ἐργαλείων καὶ τῶν ὀργάνων. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ μόχθου, τὰ ἐργαλεῖα ἐνισχύουν καὶ πολλαπλασιάζουν τὴν ἀνθρώπινη δύναμη μέχρι τοῦ σημείου σχεδὸν νὰ τὴν ἀντικαθιστοῦν, καθὼς σὲ ὅλες ἐκεῖνες τὶς περιπτώσεις περιέρχονται στὴν κυριαρχία τοῦ ἀνθρώπου φυσικὲς δυνάμεις (ὅπως εἶναι τὰ ἐξημερωμένα ζῶα, ἡ ἐνέργεια τοῦ ὕδατος, ὁ ἠλεκτρισμός) καὶ ὄχι ἀπλὰ ὑλικά πράγματα. Μὲ τὴν ἴδια ἔννοια αὐξάνουν τὴν φυσικὴ παραγωγικότητα τοῦ *animal laborans* καὶ παρέχουν ἀφθονία καταναλωτικῶν ἀγαθῶν. Ὅλες ὁμοίως αὐτὲς οἱ ἀλλαγές εἶναι ποσοτικῆς ὕφης, ἐνῶ ἡ καθαυτὴ ποιότητα τῶν κατασκευασμένων πραγμάτων, ἀπὸ τὸ πιὸ ἀπλὸ ἀντικείμενο χρήσης ὡς τὸ καλλιτεχνικὸ ἀριστούργημα, συνδέεται στενά μὲ τὴν ὑπαρξὴ κατάλληλων ἐργαλείων.

Ἐπιπλέον, οἱ περιορισμοὶ τοῦ ρόλου τῶν ἐργαλείων στὴν ἐλάφρυνση τοῦ βιοτικῆς μόχθου — τὸ ἀπλὸ γεγονός πὼς οἱ ὑπηρεσίες ἐνὸς ὑπηρέτη δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ ἀντικατασταθοῦν πλήρως ἀπὸ μιὰ ἑκατοντάδα συσκευές στὴν κουζίνα καὶ ἀπὸ μισὴ ντουζίνα ρομπὸτ στὴν ἀποθήκη — ἔχουν κεφαλαιώδη σημασία. Μιὰ παράδοξη καὶ ἀπροσδόκητη μαρτυρία γιὰ τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι ὅτι στάθηκε δυνατὸ νὰ προβλεφθεῖ χιλιάδες χρόνια πρὶν νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἀπίστευτη σύγχρονη ἀνάπτυξη τῶν ἐργαλείων καὶ τῶν μηχανῶν.

Μὲ μιὰ διάθεση μισοπαγινιδιάρικη-μισοσειρωνική, ὁ Ἀριστοτέλης φαντάστηκε κάποτε αὐτὸ πού πολὺν καιρὸ ἀπὸ τότε ἔγινε πραγματικότητα, ὅτι δηλαδὴ «κάθε ἐργαλεῖο θὰ μπορούσε νὰ ἐκτελεῖ τὴν ἐργασία του ὅταν τὸ διέταζαν... ὅπως τὰ ἀγάλματα τοῦ Δαίδαλου ἢ τὰ τρίποδα τοῦ Ἡφαίστου, τὰ ὅποια, λέει ὁ ποιητής, ἔμπαιναν ἀπὸ μόνον τους στὴν συνάθροιση τῶν θεῶν». Τότε «ἡ σαῖτα θὰ ὕφαινε καὶ τὸ πλῆκτρο θὰ ἔκρουε τὴν λύρα χωρὶς κανένα

χέρι νὰ τὰ ὀδηγεῖ». Αὐτὸ, συνεχίζει πιὸ κάτω, θὰ σήμαινε πράγματι πὼς ὁ τεχνίτης δὲν θὰ χρειαζόταν πιὰ ἀνθρώπους νὰ τὸν βοηθοῦν, ἀλλὰ δὲν θὰ σήμαινε πὼς δὲν θὰ ἦσαν ἀπαραίτητοι οἱ δοῦλοι τοῦ νοικοκυριοῦ. Διότι οἱ δοῦλοι δὲν εἶναι ὄργανα κατασκευῆς πραγμάτων ἢ παραγωγῆς, ἀλλὰ ὄργανα τῆς ζωῆς, πού καταναλώνει διαρκῶς τὶς ὑπηρεσίες τους.⁷² Ἡ διαδικασία κατασκευῆς ἐνὸς πράγματος εἶναι περιορισμένη καὶ ἡ λειτουργία τοῦ ἐργαλείου καταλήγει μὲ τὸ ἀποπερατωμένο προῖον σ' ἓνα προβλέψιμο, ἐλέγξιμο τέλος· ἡ βιολογικὴ λειτουργία πού χρειάζεται τὸν μόχθο εἶναι μιὰ ἀτέρμονη δραστηριότητα καὶ τὸ μόνον ἰσάζιό της «ὄργανο» θὰ ἦταν ἓνα *perpetuum mobile*, δηλαδὴ τὸ *instrumentum vocale*, τὸ ὁποῖο εἶναι τόσο ζωντανὸ καὶ «ἐνεργὸ» ὅσο καὶ ὁ ζωντανὸς ὀργανισμὸς πού ὑπηρετεῖ. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἀπὸ «τὰ ἐργαλεῖα τοῦ νοικοκυριοῦ τίποτ' ἄλλο δὲν προκύπτει ἀπὸ τὴν χρῆση τῆς ἴδιας τῆς κατοχῆς», αὐτὰ δὲν μποροῦν νὰ ἀντικατασταθοῦν μὲ ἐργαλεῖα καὶ ὄργανα τῆς ἐργασίας, «ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν προκύπτει τίποτα περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀπλή χρῆση τοῦ ἐργαλείου».⁷³

Ἐνῶ τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ ὄργανα, σχεδιασμένα νὰ παράγουν κάτι περισσότερο καὶ ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ἀπλή χρῆση τους ἔχουν δευτερεύουσα σημασία γιὰ τὸν μόχθο, δὲν ἰσχύει τὸ ἴδιο γιὰ τὴν ἄλλη μεγάλη ἀρχὴ τῆς διαδικασίας τοῦ μόχθου, τὸν καταμερισμὸ του. Ὁ καταμερισμὸς τοῦ μόχθου προκύπτει στὴν πραγματικότητα κατ' εὐθείαν ἀπὸ τὴν διαδικασία τοῦ μόχθου καὶ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ συγχέεται μὲ τὴν φαινομενικὰ ὅμοια ἀρχὴ τῆς ἐξειδίκευσης, ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ στὶς διαδικασίες τῆς ἐργασίας καὶ μὲ τὴν ὁποία συνήθως ἐξομοιώνεται. Ἡ ἐξειδίκευση τῆς ἐργασίας καὶ ὁ καταμερισμὸς τοῦ μόχθου δὲν ἔχουν τίποτα κοινὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν γενικὴ ἀρχὴ τῆς ὀργάνωσης, ἡ ὁποία δὲν ἔχει καμμιά σχέση εἴτε μὲ τὴν ἐργασία εἴτε μὲ τὸν μόχθο, ἀλλὰ ὀφείλει τὴν γέννησή της στὴν αὐστηρὰ πολιτικὴ σφαῖρα τῆς ζωῆς, στὸ γεγονός ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἰκανότητα νὰ πράττει καὶ νὰ πράττει μαζὶ καὶ σὲ συμφωνία μὲ τοὺς ἄλλους. Μόνον μέσα στὸ πλαίσιο τῆς πολιτι-

72. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1253 b 30-1254 a 18.

73. Winston Ashley, *δ.π.*, κεφ. 5.

κῆς ὀργάνωσης, ὅπου οἱ ἄνθρωποι ὄχι ἀπλῶς συμβιώνουν, ἀλλὰ συμπράττουν, μποροῦν νὰ πραγματοποιηθοῦν ἡ ἐξειδίκευση τῆς ἐργασίας καὶ ὁ καταμερισμὸς τοῦ μόχθου.

Ἐντούτοις, ἐνῶ ἡ ἐξειδίκευση τῆς ἐργασίας κατευθύνεται οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἀποπερατωμένο προϊόν, ποῦ ἡ φύση του εἶναι νὰ ἀπαιτεῖ διαφορετικὲς ικανότητες, οἱ ὁποῖες κατόπιν συγκεντρώνονται καὶ ὀργανώνονται μαζί, ὁ καταμερισμὸς τοῦ μόχθου, ἀντίθετα, προϋποθέτει τὴν ποιοτικὴ ἰσοδυναμία ὄλων τῶν μεμονωμένων δραστηριοτήτων, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν ἀπαιτεῖται καμμιά ἰδιαίτερη ικανότητα, καὶ αὐτὲς οἱ δραστηριότητες δὲν ἔχουν κάποιο δικό τους τέρμα, ἀλλὰ ἀντιπροσωπεύουν στὴν πράξη ὀρισμένες μόνο ποσότητες ἀπὸ τὴν ἐνέργεια τοῦ μόχθου, οἱ ὁποῖες προστίθενται μὲ καθαρὰ ποσοτικὸ τρόπο. Ὁ καταμερισμὸς τοῦ μόχθου στηρίζεται στὸ γεγονός ὅτι δύο ἄνθρωποι μποροῦν νὰ ἐνώσουν ὅση δύναμη τοῦ μόχθου διαθέτουν καὶ «νὰ συμπεριφέρονται ὡς ἓνας στὸν ἄλλο ὡς οἱ δύο τοὺς νὰ ἦσαν ἓνας».⁷⁴ Αὐτὴ ἡ ἐνικότητα εἶναι ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη πρὸς τὴν συνεργασία, δείχνει τὴν ἐνότητα τοῦ εἶδους σὲ σχέση μὲ τὸ ὁποῖο κάθε μεμονωμένο μέλος εἶναι πανομοιότυπο καὶ ἐναλλάξιμο. (Ὁ σχηματισμὸς μιᾶς κολλεκτίβας τοῦ μόχθου, ὅπου οἱ μοχθοῦντες εἶναι κοινωνικὰ ὀργανωμένοι σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἀρχὴ τοῦ κοινοῦ καὶ κατανεμητοῦ μόχθου, εἶναι τὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο τῶν διαφόρων ἐργατικῶν ὀργανώσεων, ἀπὸ τὶς παλαιᾶς συντεχνίες καὶ τὰ σωματεῖα μέχρι ὀρισμένους τύπους συγχρόνων συνδικάτων, τῶν ὁποίων τὰ μέλη συνδέονται μὲ βάση ὅσες ικανότητες καὶ ἐιδικότητες τὰ διακρίνουν ἀπὸ τοὺς ἄλλους). Ἀφοῦ καμμιά ἀπὸ τὶς δραστηριότητες, σὲ ὁποῖες κατανέμεται ἡ διαδικασία τοῦ μόχθου, δὲν ὀλοκληρώνεται στὸν ἑαυτό της, τὸ «φυσικό» τοὺς τέρμα εἶναι τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ «μὴ καταμερισμένου» μόχθου: εἶτε ἡ ἀπλή ἀναπαραγωγὴ τῶν μέ-

74. Βλ. Viktor von Weizsäcker, 'Zum Begriff der Arbeit', στὴν *Festschrift für Alfred Weber* (1948), σελ. 739. Ἡ ἐργασία αὐτὴ εἶναι ἀξιωματικὴ γιὰ ὀρισμένες σκόπιμες παρατηρήσεις, ἀλλὰ στὸ σύνολο δυστυχῶς ἀχρηστῆ, ἀφοῦ ὁ Weizsäcker στὴν συνέχεια συσκοτίζει τὴν ἔννοια τοῦ μόχθου μὲ τὴν μάλλον ἀδικαιολόγητη ὑπόθεση ὅτι ὁ ἀρρωστημένος ἄνθρωπος πρέπει νὰ «μοχθήσει» γιὰ νὰ ἰαθεῖ.

σων συντήρησης, δηλαδὴ ἡ ικανότητα τῶν μοχθοῦντων νὰ καταναλώνουν, εἶτε ἡ ἐξάντληση τῆς ἀνθρώπινης δυνάμεις τοῦ μοχθεῖν. Κανένα ὅμως ἀπ' αὐτὰ τὰ δύο ὄρια δὲν εἶναι τελικό· ἡ ἐξάντληση ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἀτομικῆς, ὄχι τῆς συλλογικῆς, βιολογικῆς διαδικασίας, καὶ τὸ ὑποκείμενο τῆς διαδικασίας τοῦ μοχθεῖν κάτω ἀπὸ τὶς συνθήκες καταμερισμοῦ τοῦ μόχθου εἶναι μιὰ συλλογικὴ καὶ ὄχι μιὰ ἀτομικὴ δύναμη τοῦ μοχθεῖν. Τὸ ἀνεξάντλητο αὐτῆς τῆς δυνάμεις τοῦ μοχθεῖν ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς στὴν ἀθανασία τοῦ εἶδους, τοῦ ὁποίου ἐπίσης ἡ βιολογικὴ διαδικασία ὡς σύνολο δὲν διακόπτεται ἀπὸ τὶς ἀτομικὲς γεννήσεις καὶ τοὺς θανάτους τῶν μελῶν του.

Πιὸ ὑπολογίσιμος μοιάζει νὰ εἶναι ὁ περιορισμὸς ποῦ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν καταναλωτικὴ ικανότητα, ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ νὰ ἀναφέρεται στὸ ἄτομο καὶ ὅταν ἀκόμη ἡ συλλογικὴ δύναμη τοῦ μοχθεῖν ἔχει ἀντικαταστήσει τὴν ἀτομικὴ. Ἡ πρόοδος τῆς συσσώρευσης πλοῦτου μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπεριόριστη σὲ μιὰ «κοινωνικοποιημένη ἀνθρωπότητα», ἡ ὁποία ἔχει ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας καὶ ὑπερνικᾷ τὸν περιορισμὸ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοποίησης ρευστοποιώντας κάθε ἀκίνητη περιουσία, τὴν ἰδιοκτησία «σσωρευμένων» καὶ «ἀποθησαυρισμένων» πραγμάτων, σὲ χρῆμα προορισμένο νὰ ξοδευτεῖ καὶ νὰ καταναλωθεῖ. Ζοῦμε ἤδη σὲ μιὰ κοινωνία ὅπου ὁ πλοῦτος λογαριάζεται ὡς ἀπόκτηση καὶ ξόδεμα δυνάμεις, ποῦ δὲν ἀποτελοῦν παρὰ τροποποιήσεις τοῦ διττοῦ μεταβολισμοῦ τοῦ ἀνθρώπινου σώματος. Τὸ πρόβλημα συνεπῶς εἶναι πῶς νὰ ἐναρμονιστεῖ ἡ ἀτομικὴ κατανάλωση μὲ μιὰ ἀπεριόριστη συσσώρευση πλοῦτου.

Ἀφοῦ τὸ ἀνθρώπινο γένος ἀπέχει πολὺ ἀκόμη γιὰ νὰ φθάσει στὸ μὴ περαιτέρω τῆς ἀφθονίας, ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο μπορεῖ ἡ κοινωνία νὰ ὑπερβεῖ αὐτὸ τὸ φυσικὸ ὄριο τῆς ἴδιας τῆς παραγωγικότητάς της, μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντιληπτὸς μόνο πειραματικὰ καὶ μόνο σ' ἐθνικὴ κλίμακα. Σ' αὐτὴ τὴν κλίμακα ἡ λύση φαίνεται ἀρκετὰ ἀπλή. Συνίσταται στὸ νὰ θεωρήσουμε ὅτι κάθε ἀντικείμενο χρήσης εἶναι καταναλωτικὸ ἀγαθό, οὕτως ὥστε μιὰ καρέκλα ἢ ἓνα τραπέζι νὰ καταναλώνονται τώρα τόσο γρήγορα ὅσο ἓνα ροῦχο καὶ ἓνα ροῦχο τόσο γρήγορα ὅσο ἡ τροφή. Αὐτὸς ὁ τρόπος ἐπικοινων-

νίας με τὰ πράγματα τοῦ κόσμου ταιριάζει ἀπόλυτα με τὸν τρόπο, με τὸν ὁποῖο παράγονται. Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση ἔχει ἀντικαταστήσει τὴν μαστορικὴ ἐργασία [τῶν χειρῶν] με τὸν μόχθο [τοῦ σώματος], καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ὅτι τὰ πράγματα τοῦ σύγχρονου κόσμου ἔχουν γίνει προϊόντα μόχθου με φυσικὸ τους προορισμὸ τὴν κατανάλωση, καὶ ἔτσι προϊόντα ἐργασίας, ποὺ ὑπάρχουν γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦνται. Ὅπως ἀκριβῶς τὰ ἐργαλεῖα καὶ τὰ ὄργανα, ἂν προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἐργασία, χρησιμοποιήθηκαν πάντοτε καὶ στὶς διαδικασίες τοῦ μοχθεῖν, ἔτσι καὶ ὁ καταμερισμὸς τοῦ μόχθου, ἀπολύτως κατάλληλος καὶ ρυθμισμένος γιὰ τὴν διαδικασία τοῦ μοχθεῖν, ἔχει γίνει ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῶν συγχρόνων ἐργασιακῶν διαδικασιῶν, δηλαδὴ τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς παραγωγῆς ἀντικειμένων χρήσης. Αὐτὸ ποὺ ἀντικατέστησε τὴν ἀπόλυτη ἐξειδίκευση, ἢ ὁποῖα ἀπαιτοῦνταν γιὰ κάθε ἐργασία, ἦταν περισσότερο ὁ καταμερισμὸς τοῦ μόχθου παρὰ ἡ αὐξημένη ἐκμηχάνιση. Ἡ μαστορικὴ ἐργασία ἀπαιτεῖται μόνο γιὰ τὸν σχεδιασμὸ καὶ τὴν κατασκευὴ τῶν μοντέλων πρὶν προχωρήσουν στὴν μαζικὴ παραγωγή, ἢ ὁποῖα βασίζεται ἐπίσης στὰ ἐργαλεῖα καὶ στὰ μηχανήματα. Ἀλλὰ, πέραν αὐτοῦ, ἡ μαζικὴ παραγωγή θὰ ἦταν ἐντελῶς ἀδύνατη χωρὶς τὴν ἀντικατάσταση τῶν τεχνιτῶν καὶ τῆς ἐξειδίκευσης με τοὺς ἀνθρώπους ποὺ μοχθοῦν καὶ με τὸν καταμερισμὸ τοῦ μόχθου.

Τὰ ὄργανα καὶ τὰ ἐργαλεῖα ἐλαφρύνουν τὸν κόπο καὶ τὴν προσπάθεια καὶ μεταβάλλουν ἔτσι τοὺς τρόπους, με τοὺς ὁποίους ἡ ἐγγενὴς στὸν μόχθο ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη γινόταν κάποτε φανερὴ σὲ ὄλους. Δὲν μεταβάλλουν τὴν ἴδια τὴν ἀνάγκη· βοηθοῦν μόνο στὴν ἀπόκρυψή της ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις μας. Κάτι παρόμοιο ἀληθεύει γιὰ τὰ προϊόντα τοῦ μόχθου, ποὺ ἡ ἀφθονία τους δὲν τὰ κάνει ἀνθεκτικότερα στὸν χρόνο. Τελείως διαφορετικὴ εἶναι ἡ περίπτωση στὸν ἀντίστοιχο σύγχρονο μετασχηματισμὸ τῆς διαδικασίας τῆς ἐργασίας με τὴν εἰσαγωγή τῆς ἀρχῆς τοῦ καταμερισμοῦ τοῦ μόχθου. Ἐδῶ ἡ ἴδια ἢ φύση τῆς ἐργασίας ἀλλάζει καὶ ἡ διαδικασία τῆς παραγωγῆς, μολοντί δὲν παράγει διόλου ἀντικείμενα γιὰ κατανάλωση, παίρνει χαρακτῆρα μόχθου. Ἄν καὶ οἱ μηχανεὶς μᾶς ἔχουν ἔξαναγκάσει σ' ἓναν ἀπείρως πιὸ γρήγορο ρυθμὸ ἐπανάληψης ἀπὸ

αὐτὸν ποὺ προδιαγράφει ὁ κύκλος τῶν φυσικῶν διαδικασιῶν —καὶ αὐτὴ ἢ εἰδικὰ σύγχρονη ἐπιτάχυνση ἀρκεῖ ἀπὸ μόνη της γιὰ νὰ μᾶς κάνει νὰ παραβλέπουμε τὸν ἐπαναληπτικὸ χαρακτῆρα κάθε μόχθου—, ἢ ἐπανάληψη καὶ ὁ ἀένας χαρακτῆρας τῆς ἴδιας τῆς διαδικασίας τῆς ἐπιθέτου τὴν ἀναμφισβήτησιν σφραγίδα τοῦ μόχθου. Αὐτὸ εἶναι ἀκόμη πιὸ ἐκδηλο στὴν χρῆση τῶν ἀντικειμένων τὰ ὁποῖα παράγονται μ' αὐτὲς τὶς τεχνικὲς μόχθου. Ἡ ἀφθονία τους ἢ ἴδια τὰ μετατρέπει σὲ καταναλωτικὰ ἀγαθὰ. Ὁ ἀένας χαρακτῆρας τῆς διαδικασίας τοῦ μοχθεῖν ἐξασφαλίζεται ἀπὸ τὶς συνεχῶς ἐπανερχόμενες καταναλωτικὲς ἀνάγκες· ὁ ἀένας χαρακτῆρας τῆς παραγωγῆς μπορεῖ νὰ ἐξασφαλιστεῖ μόνον ὅταν τὰ προϊόντα της χάνουν τὸν χαρακτῆρα χρήσης καὶ γίνονται ὀλοένα καὶ περισσότερο ἀντικείμενα κατανάλωσης, ἢ ὅταν, γιὰ νὰ τὸ ποῦμε ἀλλιῶς, ὁ ρυθμὸς χρήσης ἐπιταχύνεται τόσο πολὺ, ὥστε ἡ ἀντικειμενικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν χρῆση καὶ στὴν κατανάλωση, ἀνάμεσα στὴν σχετικὴ χρονικὴ ἀνθεκτικότητα τῶν ἀντικειμένων χρήσης καὶ στὴν παροδικότητα τῶν καταναλωτικῶν ἀγαθῶν γίνεται μηδαμινή.

Ἡ ἀνάγκη γιὰ ὄλο καὶ πιὸ γρήγορη ἀντικατάσταση τῶν ἐγκοσμίων πραγμάτων ποὺ μᾶς περιβάλλουν δὲν μᾶς ἀφήνει πλέον τὴν δυνατότητα νὰ τὰ χρησιμοποιοῦμε, νὰ σεβόμαστε καὶ νὰ συντηροῦμε τὴν ἐγγενὴ ἀνθεκτικότητά τους στὸν χρόνο· πρέπει νὰ καταναλώνουμε, νὰ καταβροχθίζουμε, ἄς ποῦμε, τὰ στίτια μας, τὰ ἐπιπλά μας, τὰ αὐτοκίνητά μας, σὰ νὰ ἦσαν «ἀγαθὰ» τῆς φύσης, τὰ ὁποῖα ἀχρηστεύονται καὶ πᾶνε χαμένα ἂν δὲν ἀπορροφηθοῦν ἐγκαίρως ἀπὸ τὸν ἀτέρμονα κύκλο τοῦ μεταβολισμοῦ ἀνάμεσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν φύση. Εἶναι σὰ νὰ ἔχουμε διευρύνει βίαια τὰ διακριτικὰ ὄρια ποὺ προστατεύουν τὸν κόσμον, τὸ ἀνθρώπινο τεχνουργημα, ἀπὸ τὴν φύση, ἀπὸ τὴν βιολογικὴ διαδικασία, ἢ ὁποῖα πραγματοποιεῖται τόσο μέσα στὸν ἴδιον αὐτόν, ὅσο καὶ ἀπὸ τὶς φυσικὲς κυκλικὲς διαδικασίες ποὺ τὸν περιβάλλουν, παραδίδοντας καὶ ἐγκαταλείποντας σ' αὐτὲς τὴν διαρκῶς ἀπειλούμενη σταθερότητα ἑνὸς ἀνθρώπινου κόσμου.

Τὰ ἰδεώδη τοῦ *homo faber*, τοῦ κατασκευαστῆ τοῦ κόσμου, τὰ ὁποῖα εἶναι ἢ διάρκεια, ἢ σταθερότητα καὶ ἢ ἀνθεκτικότητα στὸν

χρόνο, έχουν θυσιαστεί στην άφθονία, στο ιδεώδες του *animal laborans*. Ζούμε σε μια κοινωνία μόχθου, διότι μόνο ο μόχθος, με την έγγενή γονιμότητά του, υπόσχεται την γέννηση της άφθονίας και έχουμε μετατρέψει την εργασία σε μόχθο θρυμματίζοντάς την στα έξ' ών συνετέθη μέχρις ότου γίνει επιδεικτική καταμερισμού φθάνοντας στον κοινό παρονομαστή της απλούστατης επιτέλεσης, έτσι ώστε να παραμερίσει από τον δρόμο της ανθρώπινης δύναμης το μοχθεϊν — ή όποια αποτελεί μέρος της φύσης και ίσως και μέρος των πιο ισχυρών φυσικών δυνάμεων — το εμπόδιο της «αφύσικης» και καθαρά εγγόσμιας σταθερότητας του ανθρώπινου τεχνουργήματος.

17. Η ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Λέγεται συχνά ότι ζούμε σε μια καταναλωτική κοινωνία, και άφου, καθώς βλέπουμε, ο μόχθος και η κατανάλωση δεν είναι παρά δύο φάσεις της αυτής διαδικασίας, επιβαλλόμενες στον άνθρωπο από την ανάγκη της ζωής, αυτό δεν είναι παρά ένας άλλος τρόπος για να πούμε ότι ζούμε σε μια κοινωνία μόχθου. Αυτή η κοινωνία δεν γεννήθηκε με την χειραφέτηση των τάξεων του μόχθου αλλά με την χειραφέτηση της ίδιας της δραστηριότητας του μοχθεϊν, της όποιας προηγήθηκαν αιώνες πολιτικής χειραφέτησης των μοχθούντων. Το ουσιώδες δεν είναι ότι για πρώτη φορά στην ιστορία ανοίχτηκε ελεύθερα στους ανθρώπους του μόχθου ο δημόσιος χώρος και τους αναγνωρίστηκαν ίσα δικαιώματα σ' αυτόν, αλλά ότι έχουμε σχεδόν επιτύχει να εξισώσουμε όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες στον κοινό παρονομαστή της εξασφάλισης των χειωδών της ζωής και της φροντίδας για την άφθονία τους. "Ό,τι κάνουμε, υποτίθεται πως το κάνουμε για να εξασφαλίσουμε «τά προς το ζήν»: αυτή είναι η έτυμηγορία της κοινωνίας, και ο αριθμός των ανθρώπων, ιδιαίτερα στα επαγγέλματα που θά μπορούσαν να προβάλουν αντιρρήσεις, μειώθηκε με ταχύ ρυθμό. Η μόνη εξαι-

ρηση που η κοινωνία διατίθεται να αποδεχτεί είναι ο καλλιτέχνης, ο όποιος, για να μιλήσουμε με την αυστηρή έννοια του ήρου, είναι ο μόνος «εργάτης» που απέμεινε σε μια κοινωνία μόχθου. Η ίδια τάση για ισοπέδωση όλων των σοβαρών δραστηριοτήτων, έτσι ώστε να γίνουν βιοποριστικές απασχολήσεις, είναι φανερή στις σημερινές θεωρίες περί μόχθου, οι όποίες σχεδόν όμόθυμα όρίζουν τον μόχθο ως το αντίθετο του παιχνιδιού. Η συνέπεια είναι ότι κάθε σοβαρή δραστηριότητα, ανεξαρτήτως των αποτελεσμάτων της, όνομάζεται μόχθος, και κάθε δραστηριότητα, ή όποια δεν είναι αναγκαία για την ζωή του άτομου είτε για την διαδικασία της κοινωνικής ζωής, εντάσσεται στην κατηγορία του παιχνιδιού.⁷⁵ Στις θεωρίες αυτές, οι όποίες άπηχούν στο θεωρητικό επί-

75. "Αν και αυτή η έννοια του μόχθου-παιχνιδιού εμφανίζεται εκ πρώτης όψης τόσο γενική ώστε να μην έχει περιεχόμενο, είναι χαρακτηριστική από μιάν άλλη άποψη: η πραγματική αντίθεση που βρίσκεται στην βάση της είναι η αντίθεση ανάγκης και ελευθερίας, και αξίζει πράγματι να παρατηρήσει κανείς πόσο εύλογο φαίνεται για την σύγχρονη σκέψη να θεωρεί ότι το παιχνίδι αποτελεί την πηγή της ελευθερίας. Έκτός απ' αυτή την γενίκευση, οι σύγχρονες εξιδανικεύσεις του μόχθου μπορούμε να πούμε ότι διαιρούνται πάνω-κάτω στις έξης κατηγορίες: 1) 'Ο μόχθος αποτελεί μέσο για την επίτευξη ενός ανώτερου σκοπού. Αυτή είναι γενικά η καθολική άποψη, ή όποια έχει το μεγάλο πλεονέκτημα ότι δεν μπορεί να δραπετεύσει εντελώς από την πραγματικότητα, κι έτσι οι έσωτερικοί δεσμοί ανάμεσα στον μόχθο και στην ζωή και ανάμεσα στον μόχθο και στον πόνο τουλάχιστον μνημονεύονται συνήθως. Έξέχων εκπρόσωπός της είναι ο Jacques Leclercq (Λουβαίν) ιδιαίτερα με την ανάλυση του μόχθου και της ιδιοκτησίας που κάνει στο *Leçons de droit naturel* (1946), τόμ. IV, Μέρος 2. 2) 'Ο μόχθος αποτελεί πράξη μετασχηματισμού, κατά την όποια («μια δεδομένη δομή μετασχηματίζεται σε μιάν άλλη, ανώτερη δομή»). Αυτή είναι η κεντρική θέση του περίφημου έργου του Otto Lippman, *Grundriss der Arbeitswissenschaft* (1926). 3) 'Ο μόχθος σε μια κοινωνία μόχθου είναι καθαρή απόλαυση ή άμπορει να προσφέρει τόσο πλήρη ικανοποίηση όσο και οι δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου» (βλ. Glen Cleeton, *Making Work Human* [1949]). Την θέση αυτή υιοθετεί σήμερα ο Corrado Gini στο έργο του *Economica Lavorista* (1954), ο όποιος θεωρεί τις 'Ηνωμένες Πολιτείες ως «κοινωνία του μόχθου» (*società lavorista*) όπου «ο μόχθος είναι απόλαυση και όπου όλοι οι άνθρωποι θέλουν να μοχθούν». (Για μιάν σύνοψη της άποψης αυτής στα γερμανικά βλ. *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, CIX [1953]

πεδο τήν κοινή γνώμη μιᾶς κοινωνίας διεπόμενης ἀπὸ τὸν μόχθο καὶ τήν τεντώνουν ὠθώντας τὴν στὴν ἐγγενῆ ἀκραία συνέπειά της, δὲν ἀφήνεται ὀρθία οὔτε καὶ ἡ «ἐργασία» τοῦ καλλιτέχνη· ἀνάγεται σὲ παιχνίδι καὶ χάνει τὸ ἐγκόσμιο νόημά της. Ὁ παιγνιώδης χαρακτήρας τῆς τέχνης φαίνεται νὰ ἐκπληρώνει στὴν ζωὴ τῆς κοινωνίας τὴν ἴδια λειτουργία μ' αὐτὴ πού ἐκπληρώνει στὴν ζωὴ τοῦ ἀτόμου τὸ παιχνίδι τοῦ τένις ἢ ἡ ἐνασχόληση μ' ἕνα χόμπυ. Ἡ χειραφέτηση τοῦ μόχθου δὲν ἀπέληξε στὴν ἰσότητά τῆς δραστηριότητος αὐτῆς μετὰ τίς ἄλλες δραστηριότητες τῆς *vita activa*, ἀλλὰ στὴν ἀδιαφιλονίκητη σχεδὸν ἀνωτερότητά της. Ἀπὸ «βιοποριστική» ἀποψη, κάθε δραστηριότητα, ἡ ὁποία δὲν συνδέεται μετὰ τὸν μόχθο, γίνεται «χόμπυ».⁷⁶

Γιὰ νὰ διαλύσει κανεὶς τὴν εὐλογοφάνεια αὐτῆς τῆς αὐτοερμηνείας τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου μπορεῖ κάλλιστα νὰ ὑπενθυμίσει

καὶ CX [1954]. Αὐτὴ ἡ θεωρία, παρεμπιπτόντως, δὲν εἶναι τόσο καινούργια ὅσο φαίνεται. Διατυπώθηκε γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὸν F. Nitti ('Le travail humain et ses lois', *Revue internationale de sociologie* [1895]), ὁ ὁποῖος ἀπὸ τότε κίβλας ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἀντίληψη πὼς ὁ μόχθος εἶναι ἐπώδυνος ἀποτελεῖ μᾶλλον ψυχολογικὸ παρά φυσιολογικὸ γεγονός, καὶ ἔτσι ὁ πόνος θὰ ἐξαλειφθεῖ σὲ μιὰ κοινωνία ὅπου οἱ πάντες ἐργάζονται. 4) Ὁ μόχθος, τέλος, ἀποτελεῖ αὐτοεπιβεβαίωση τοῦ ἀνθρώπου ἐναντίον τῆς φύσης, ἡ ὁποία τίθεται ὑπὸ τὴν κυριαρχία του μετὰ τὸν μόχθο. Αὐτὴ ἡ ἀντίληψη βρίσκεται —ρητὰ ἢ ὄχι— στὴν βάση τῆς νέας, ἰδιαίτερα γαλλικῆς τάσης ἐνὸς οὐμανισμού τοῦ μόχθου. Ὁ πιὸ γνωστὸς ἐκπρόσωπός της εἶναι ὁ Georges Friedmann.

Μετὰ ἀπ' ὅλες αὐτὲς τίς θεωρίες καὶ τίς ἀκαδημαϊκὲς συζητήσεις ἀναζωογονεῖται κανεὶς ἀκούοντας πὼς ὅταν ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν ἐργατῶν ἐρωτᾶται «γιατί δουλεύει ὁ ἄνθρωπος;» ἀπαντᾷ ἀπλῶς «για νὰ μπορέσει νὰ ζήσει» ἢ «για νὰ κάνει λεφτὰ» (βλ. Helmut Schelsky, *Arbeiterjugend Gestern und Heute* [1955], τοῦ ὁποῖου τὰ δημοσιεύματα εἶναι σὲ σημαντικό βαθμὸ ἀπαλλαγμένα προκαταλήψεων καὶ ἐξιδανικεύσεων).

76. Ὁ ρόλος τοῦ χόμπυ μέσα στὴν σύγχρονη κοινωνία τοῦ μόχθου εἶναι ἐντελῶς χαρακτηριστικὸς καὶ ἀποτελεῖ ἴσως τὴν ἐμπειρικὴ βάση τῶν θεωριῶν γιὰ τὸν μόχθο-παιχνίδι. Ἐξαιρετικὰ ἀξιοσημείωτο σχετικὰ εἶναι ὅτι ὁ Marx, ὁ ὁποῖος δὲν ὑπονοεῖσθάν αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη, προσδοκοῦσε ὅτι στὴν οὐτοπικὴ κοινωνία του, ὅπου θὰ εἶχε ἐξαφανιστεῖ ὁ μόχθος, ὅλες οἱ δραστηριότητες θὰ ἐκτελοῦνταν μ' ἕνα τρόπο πού θυμίζει ἔντονα τὰ χόμπυ.

ὅτι ὅλοι οἱ πολιτισμοὶ πού προηγήθηκαν ἀπὸ τὸν δικό μας μᾶλλον θὰ συμφωνοῦσαν μετὰ τὸν Πλάτωνα πὼς ἡ «τέχνη νὰ κερδίζει χρήματα» (τέχνη μισθαρνητικὴ) εἶναι ἐντελῶς ἀσχετὴ μετὰ τὸ πραγματικὸ περιεχόμενον ἀκόμη καὶ τεχνῶν ὅπως εἶναι ἡ ἰατρικὴ, ἡ ναυσιπλοῦα ἢ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, οἱ ὁποῖες θεραπεύονταν ἐπὶ χρηματικῇ ἀμοιβῇ. Καὶ ἀκριβῶς γιὰ νὰ αἰτιολογήσει αὐτὴ τὴν χρηματικὴ ἀμοιβή, ἡ ὁποία εἶναι προφανῶς ἐντελῶς διαφορετικῆς φύσεως ἀπὸ τὴν υγεία, τὸ ἀντικείμενον τῆς ἰατρικῆς, ἢ τὴν ἀνέγερση κτηρίων, τὸ ἀντικείμενον τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὁ Πλάτων εἰσήγαγε μιὰ ἀκόμη τέχνη παράλληλα μετὰ ὅλες τίς ἄλλες. Ἡ πρόσθετη αὐτῆ τέχνη κατὰ κανέναν τρόπο δὲν νοεῖται ὡς τὸ στοιχεῖο τοῦ μόχθου στὶς κατὰ τὰ ἄλλα ἐλεύθερες τέχνες, ἀλλὰ, ἀντίθετα, ὡς ἡ μόνη τέχνη μετὰ τὴν ὁποία ὁ «καλλιτέχνης», ὁ ἐπαγγελματίας ἐργάτης, καθὼς θὰ λέγαμε, διατηρεῖται ἐλεύθερος ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τοῦ μόχθου.⁷⁷ Αὐτὴ ἡ τέχνη ἀνήκει στὴν ἴδια κατηγορία μετὰ τὴν τέχνη πού ἀπαιτεῖται ἀπὸ τὸν κύριον ἐνὸς νοικοκυριοῦ, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ γνωρίζει πὼς νὰ ἀσκεῖ ἐξουσία καὶ νὰ χρησιμοποιοῖ βία κυβερνώντας τοὺς δούλους του. Σκοπὸς του εἶναι νὰ παραμείνει ἐλεύθερος ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση «νὰ κερδίσει τὴν ζωὴ του», καὶ οἱ στόχοι τῶν ἄλλων τεχνῶν ἔχουν ἀκόμη περισσότερο ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ αὐτὴ τὴν θεμελιώδη ἀναγκαιότητα.

Ἡ χειραφέτηση τοῦ μόχθου καὶ ἡ συνακόλουθη χειραφέτηση τῶν τάξεων τοῦ μόχθου ἀπὸ τὴν καταπίεση καὶ τὴν ἐκμετάλλευση σήμαινε ἀσφαλῶς πρόοδο πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς μὴ βίας. Εἶναι πολὺ λιγότερο βέβαιο ὅτι ἀποτελοῦσε καὶ πρόοδο πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐλευθερίας. Καμμία ἀνθρώπινη βία, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν βία πού ἀσχεῖται στὰ βασανιστήρια, δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μετὰ τὴν φυσικὴ βία, μετὰ τὴν ὁποία μᾶς ἐξαναγκάζει ἡ ἴδια ἡ ἀνάγκη. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού οἱ Ἕλληνες παρήγαγαν τὴν λέξη, μετὰ τὴν ὁποία δῆλωναν τὸ βασανιστήριον, ἀπὸ τὴν ἀνάγκη, καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν βία,

77. *Πολιτεία*, 346. Ἐπομένως, «ἡ τέχνη τῆς ἀπόκτησης κρατᾶ μακριὰ τὴν πένια ὅπως ἡ ἰατρικὴ κρατᾶ μακριὰ τὴν ἀσθένεια» (*Γοργίας*, 478). Ἀφοῦ ἡ πληρωμὴ γιὰ τίς ὑπηρεσίες τους ἦταν οἰκιοθελῆς (*Loening*, ὁ.π.), τὰ ἐλεύθερα ἐπαγγέλματα πρέπει πράγματι νὰ εἶχαν ἐπιτύχει ἀξιοπρόσεκτη τελειότητα στὴν «τέχνη πορισμοῦ χρημάτων».

τὴν ὁποία χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ δηλώσουν τὴν βία πού ἀσκει-
ται ἀπὸ ἄνθρωπο πᾶνω σὲ ἄνθρωπο — ὅπως ἀκριβῶς αὐτὸς εἶναι
ὁ λόγος γιὰ τὸ ἱστορικὸ γεγονός ὅτι σὲ ὀλόκληρη τὴν δυτικὴ ἀρ-
χαιότητα τὸ βασανιστήριον, ἡ «ἀνάγκη στὴν ὁποία κανένας ἄνθρω-
πος δὲν μπορεῖ ν' ἀντισταθεῖ», δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀσκηθεῖ παρὰ
μόνο στοὺς δούλους, οἱ ὅποιοι ἦσαν ἔτσι κι ἄλλιῶς ἐκτεθειμένοι
στὴν ἀνάγκη.⁷⁸ Οἱ τέχνες τῆς βίας, οἱ τέχνες τοῦ πολέμου, τῆς
πειρατείας, καὶ τέλος τῆς ἀπόλυτης ἐξουσίας, ἔκαναν τὸν ἠττη-
μένο νὰ ὑπηρετεῖ τοὺς νικητὲς καὶ κράτησαν ἔτσι τὴν ἀνάγκη σὲ
προσωρινὴ ἀναστολή γιὰ τὴν μακρότερη περίοδο τῆς γραπτῆς ἱστο-
ρίας.⁷⁹ Ἡ σύγχρονη ἐποχὴ, πολὺ πιὸ ἔντονα ἀπ' ὅσο ὁ Χριστιανι-
σμός, προκάλεσε — μὲ τὴν ἐξύμνηση τοῦ μόχθου — μιὰ τεράστια
ἐλάττωσι τῆς ἐκτίμησής πρὸς αὐτὲς τὶς τέχνες καὶ μιὰ λιγότερο
μεγάλη, ἀλλὰ ὄχι λιγότερο σημαντικὴ πρακτικὴ μείωσι τῆς χρή-
σης τῶν ὀργάνων βίας στὶς ἀνθρώπινες ὑποθέσεις γενικῶς.⁸⁰ Ἡ
ἐξύψωσι τοῦ μόχθου καὶ τῆς ἀνάγκης, πού εἶναι σύμφυτη μὲ τὸν

78. Ἡ συνηθισμένη σύγχρονη ἐξήγησι τοῦ χαρακτηριστικοῦ γιὰ ὀλό-
κληρη τὴν ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ ἀρχαιότητα αὐτοῦ ἐθίμου — ὅτι δηλ. ἡ κατα-
γωγὴ του βρῖσκειται «στὴν πίστη ὅτι ὁ δούλος δὲν μπορεῖ νὰ πεῖ ἀλήθεια
παρὰ μόνο πᾶνω στὸ στρεβλωτήριον» (Barrow, ὁ.π., σελ. 31) — εἶναι τελειῶς
λανθασμένη. Ἀντίθετα, πιστευόταν ὅτι κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἐπινοήσῃ ἕνα
φέμα κάτω ἀπὸ βασανιστήρια: «On croyait recueillir la voix même de la
nature dans les cris de la douleur. Plus la douleur pénétrait avant,
plus intime et plus vrai sembla être ce témoignage de la chair et du
sang» (Wallon, ὁ.π., I, 325). Ἡ ἀρχαία ψυχολογία εἶχε πολὺ μεγαλύτερη
ἐπίγνωσι ἀπὸ μᾶς γιὰ τὸ στοιχεῖο τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἐλευθερῆς ἐπινοήσεως,
στὸ νὰ λέει κανεὶς φέματα. Οἱ «καταναγκασμοὶ» τοῦ μαρτυρίου θεωροῦνταν
ὅτι κατέστρεφαν αὐτὴ τὴν ἐλευθερία καὶ γι' αὐτὸ δὲν μπορούσαν νὰ ἐφαρμο-
στοῦν σὲ ἐλεύθερους πολίτες.

79. Οἱ παλαιότερες ἑλληνικὲς λέξεις γιὰ τοὺς δούλους, *δοῦλοι* καὶ *δμῶες*,
ἐξακολουθοῦσαν νὰ σημαίνουν τὸν ἠττημένο ἐχθρό. Σχετικῶς μὲ τοὺς πολέ-
μους καὶ τὴν πώλησι τῶν αἰχμαλώτων πολέμου ὡς κύρια πηγὴ τῆς δουλείας
στὴν ἀρχαιότητα, βλ. W. L. Westermann, 'Sklaverei', εἰς Pauly-Wissowa.

80. Σήμερα, λόγῳ τῶν νέων ἐξελλίξεων στὰ πολεμικὰ μέσα καὶ στὰ μέ-
σα καταστροφῆς, τείνομε νὰ παραβλέπουμε αὐτὴ τὴν μάλλον σημαντικὴ τάσι
τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Στὴν πραγματικότητι, ὁ δέκατος ἕνατος αἰώνας ἦταν
ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ εἰρηνικοὺς αἰῶνες τῆς ἱστορίας.

μεταβολισμὸ ἀνάμεσα στὸν μόχθο καὶ τὴν φύσι, ἐμφανίζεται στενὰ
συνδεδεμένη μὲ τὴν κατὰπτωσι ὄλων τῶν δραστηριοτήτων, ὅσες εἶτε
πηγάζου ἀμεσα ἀπὸ τὴν βία, ὅπως ἡ ἀσκησι δύνამης στὶς ἀν-
θρώπινες σχέσεις, εἶτε κρύβου μὲσα τοὺς ἕνα στοιχεῖο βίας, ὅπως
εἶναι ἡ περίπτωσι κάθε ἐργασίας, καθὼς θὰ δοῦμε. Εἶναι ὡς ἐάν
ἡ αὔξουσι ἐξάλειψι τῆς βίας σ' ὀλόκληρη τὴν σύγχρονη ἐποχὴ νὰ
ἄνοιξε αὐτομάτως τὶς θύρες γιὰ τὴν ἐκ νέου εἴσοδο τῆς ἀνάγκης
στὸ πιὸ στοιχειῶδες τῆς ἐπίπεδο. Αὐτὸ πού συνέβη ἤδη κάποτε
στὴν ἱστορία μας, στοὺς αἰῶνες τῆς παρακμῆς τῆς ρωμαϊκῆς Αὐτο-
κρατορίας, ἐνδέχεται νὰ ξανασυμβεῖ. Καὶ τότε ὁ μόχθος ἐγίνε ἀπα-
σχόλησι τῶν ἐλεύθερων τάξεων «μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ μεταφέρει
σ' αὐτὲς τὶς ὑποχρεώσεις τῶν ὑπόδουλων τάξεων».⁸¹

Ὁ κίνδυνος, ὅτι ἡ σύγχρονη χειραφέτησι τοῦ μόχθου ὄχι μόνο
δὲν θὰ μπορέσει νὰ ἐγκαινιάσει μιὰν ἐποχὴ ἐλευθερίας γιὰ ὅλους,
ἀλλὰ θὰ ἀπολήξει, ἀντίθετα, στὸ νὰ ὑποχρεώσει γιὰ πρώτη φορὰ
ὀλόκληρη τὴν ἀνθρωπότητα νὰ ὑποκύβει στὸν ζυγὸ τῆς ἀνάγκης,
εἶχε ἤδη συλληφθεῖ μὲ διαύγεια ἀπὸ τὸν Marx ὅταν ἐπέμενε ὅτι
ὁ στόχος μιᾶς ἐπανάστασις δὲν μπορούσε ἐνδεχομένως νὰ εἶναι ἡ

81. Wallon, ὁ.π., III, 265. Ὁ Wallon δείχνει μὲ λαμπρὸ τρόπο πόσο
ἡ γενικευτικὴ ἀπόφασι τῆς νεότερης Στοᾶς, ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶναι δοῦ-
λοι, στηρίζεται στὴν ἀνάπτυξι τῆς ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας, ὅπου ἡ παλιὰ
ἐλευθερία καταργοῦνταν βαθμιαῖα ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ κυβέρνησι, ἔτσι
ὥστε τελικῶς κανεὶς δὲν ἦταν ἐλεύθερος καὶ καθένας εἶχε τὸν κύριό του. Ἡ
κρίσιμη καμπὴ εἶναι ἡ στιγμὴ ὅπου ὁ Καλιγούλας πρῶτα καὶ κατόπιν ὁ
Τραϊανὸς συναίνεσαν νὰ προσφωνοῦνται *dominus*, μιὰ λέξι πού προηγουμέ-
ως χρησιμοποιοῦνταν μόνο γιὰ τὸν κύριό τοῦ οἴκου. Ἡ λεγόμενη δουλικὴ
ἠθικὴ τῆς ὕψιμης ἀρχαιότητος καὶ ἡ ἀντίληψι τῆς, ὅτι καμμιά πραγματικὴ
διαφορὰ δὲν ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὴν ζωὴ ἑνὸς δούλου καὶ ἑνὸς ἐλεύθερου, εἶχε
μιὰ πολὺ πραγματικὴ βάση. Ὁ δούλος μπορούσε τώρα νὰ πεῖ στὸν κύριό
του: κανεὶς δὲν εἶναι ἐλεύθερος, ὅλοι ἔχουν τὸν κύριό τους. Μὲ τὰ λόγια τοῦ
Wallon: «Les condamnés aux mines ont pour confrères, à un moindre
degré de peine, les condamnés aux moulins, aux boulangeries, aux
relais publics, à tout autre travail faisant l'objet d'une corporation
particulière» (σελ. 216). «C'est le droit de l'esclavage qui gouverne
maintenant le citoyen; et nous avons retrouvés toute la législation
propre aux esclaves dans les règlements qui concernent sa personne,
sa famille ou ses biens» (σελ. 219-20).

επιτελεσμένη ήδη απελευθέρωση των τάξεων του μόχθου, αλλά θα έπρεπε να συνίσταται στην απελευθέρωση του ανθρώπου από τον μόχθο. Αυτός ο στόχος μοιάζει, εκ πρώτης όψεως, ουτοπικός, και το μόνο κυριολεκτικά ουτοπικό στοιχείο στις θεωρίες του Marx.⁸² Η απελευθέρωση από τον μόχθο, με τους όρους του ίδιου του Marx, είναι απελευθέρωση από την ανάγκη, κι αυτό τελικά θα σήμαινε απελευθέρωση και από την κατανάλωση, δηλαδή από τον μεταβολισμό με την φύση που αποτελεί την καθαυτό κατάσταση της ανθρώπινης ζωής.⁸³ Όσοι οι εξελίξεις της τελευταίας δεκαετίας, και ιδιαίτερα οι δυνατότητες που διαφαίνονται με την παραπέρα εξέλιξη της αυτοματοποίησης, μάς δίνουν το δικαίωμα να αναρωτηθούμε αν η ουτοπία του χθές δεν μεταβληθεί σε πραγματικότητα του αύριο, έτσι ώστε στο τέλος να μην απομένει από «τον κόπο και τον μόχθο» του βιολογικού κύκλου, που στον κινητήρα του είναι δεμένη η ανθρώπινη ζωή, παρά μόνο η προσπάθεια της κατανάλωσης.

Όμως, ούτε κι αυτή η ουτοπία θα μπορούσε να μεταβάλει την

82. Η δίχως τάξεις και δίχως κράτος κοινωνία του Marx δεν είναι ουτοπική. Έντελως ξεχωρά από το γεγονός ότι οι νεότερες εξελίξεις έχουν μια καταφανή τάση να ξεπεράσουν τις ταξικές διακρίσεις στην κοινωνία και να αντικαταστήσουν την κυβέρνηση με εκείνη την «διαχείριση των πραγμάτων», ή οποία κατά τον Engels θα αποτελούσε το σήμα κατατεθέν της σοσιαλιστικής κοινωνίας, ο ίδιος ο Marx αντιλαμβανόταν προφανώς τα ιδεώδη αυτά σύμφωνα με το υπόδειγμα της αθηναϊκής δημοκρατίας, με την διαφορά ότι σε μια κομμουνιστική κοινωνία τα προνόμια των ελεύθερων πολιτών θα επεκτείνονταν σε όλους.

83. Δεν αποτελεί ίσως υπερβολή να πούμε ότι το βιβλίο της Simone Weil *La condition ouvrière* (1951) είναι το μόνο μέσα στην άπεραντη φιλοσοφία σχετικά με το ζήτημα του μόχθου το οποίο καταπιάνεται με το πρόβλημα χωρίς προκατάληψη και συναισθηματισμό. Διαλέγει ως επικεφαλίδα για το ημερολόγιό της, στο οποίο αφηγείται μέρα με την ημέρα τις εμπειρίες της σ' ένα εργοστάσιο, τον όμηρικό στίχο: *πολλ' ἀεκκίζομένη, κρατερη δ' ἐπιλείσσετ' ἀνάγκη*, και καταλήγει πώς η έλπίδα για την τελική απελευθέρωση από τον μόχθο και την ανάγκη είναι το μόνο ουτοπικό στοιχείο του μαρξισμού και συγχρόνως ο κινητήρας όλων των επαναστασιακών και εργατικών κινημάτων τα οποία εμπνέονται από τον Marx. Είναι το «όπιο του λαού», που ο Marx πίστευε πως είναι η θρησκεία.

θεμελιώδη εγγόσμια ματαιότητα της βιολογικής διαδικασίας. Τα δύο στάδια, από τα όποια όφειλε να περνάει ο διαρκώς επαναλαμβανόμενος κύκλος της βιολογικής ζωής, τα στάδια του μόχθου και της κατανάλωσης, έندέχεται να μεταβάλουν μέχρι τέτοιου σημείου την αναλογία τους, ώστε όλη σχεδόν η ανθρώπινη «δύναμη του μοχθείν» να ξοδεύεται στην κατανάλωση, με έπακόλουθο το σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα της άργίας, δηλαδή κατ' ουσίαν το πρόβλημα του πώς θα δημιουργηθούν άρκετές ευκαιρίες για καθημερινή εξάντληση ώστε να διατηρηθεί άθικτη η καταναλωτική ικανότητα.⁸⁴ Η δίχως κόπο και προσπάθεια κατανάλωση δεν θα μετέβαλλε, αλλά άπλως θα επέτεινε τον καταβροχθιστικό χαρακτήρα της βιολογικής ζωής μέχρις ότου μιá ανθρώπινη έντελως «απελευθερωμένη» από τα δεσμά του κόπου και της προσπάθειας θα ήταν ελεύθερη να «καταναλώνει» όλοκληρο τον κόσμο και να αναπαράγει καθημερινά όλα τα πράγματα που θα ήθελε να καταναλώσει. Το πόσα πράγματα θα έφταναν και θα εξαφανίζονταν κάθε μέρα και κάθε ώρα στην διαδικασία της ζωής μιás τέτοιας κοινωνίας θα ήταν το πολύ-πολύ άδιάφορο για τον κόσμο, αν ο κόσμος και ο έμπράγματος χαρακτήρας του μπορούσε ν' αντίστανθεϊ καθόλου στον άπερίσκεπτο δυναμισμό μιás όλοκληρωτικά μηχανοκίνητης διαδικασίας της ζωής. Ο κίνδυνος της μελλοντικής αυτοματοποίησης δεν είναι ή τόσο λυπηρή μηχανοποίηση της φυ-

84. Δεν χρειάζεται να πούμε ότι αυτή η άργία δεν είναι ή ίδια, όπως την θέλει ή τρέχουσα αντίληψη, με την σχολή της αρχαιότητας, ή όποια ήταν φανόμενο κατανάλωσης, «έπιφανούς» ή όχι, και δεν γεννήθηκε με την εμφάνιση του χρόνου που «έξοικονομούσαν» από την διαδικασία του μόχθου, αλλά, αντίθετα, συνιστούσε μιá συνειδητή «άποχη» από όλες τις δραστηριότητες, όσες συνδέονταν με την άπλη συντήρηση, συμπεριλαμβανομένης τόσο της δραστηριότητας της κατανάλωσης όσο και της δραστηριότητας του μόχθου. Το κριτήριο, το όποιο αντίδιαστέλλει την σχολή των αρχαίων από το σύγχρονο ιδεώδες της άργίας, είναι ή πασιγνωστη λιτότητα της ελληνικής ζωής κατά την κλασική περίοδο, όπως έχει περιγραφτεί συχνά. Έτσι είναι χαρακτηριστικό ότι ή έμπορική ναυτιλία, στην όποια όφειλόταν περισσότερο από οτιδήποτε άλλο ή ευημερία των Αθηνών, φαινόταν ύποπτη, έτσι που ο Πλάτων, ακολουθώντας τον Ήσίοδο, συνιστούσε την ίδρυση νέων πόλεων μακριά από την θάλασσα.

σικῆς ζωῆς καὶ ἡ μετατροπὴ τῆς σὲ κάτι τεχνητό, ὅσο ὅτι ὅλη ἡ ἀνθρώπινη παραγωγικότητα, παρὰ τὸν τεχνητό τῆς χαρακτῆρα, θὰ ἀφομοιωνόταν σὲ μιὰ ἐξαιρετικὰ ἐντατικοποιημένη διαδικασία τῆς ζωῆς καὶ θὰ ἀκολουθοῦσε αὐτομάτως, χωρὶς κόπο καὶ προσπάθεια, τὸν ἀέναο ἐπαναλαμβανόμενο φυσικὸ κύκλο τῆς. Ὁ ρυθμὸς τῶν μηχανῶν θὰ αὐξανε καὶ θὰ ἐνέτεινε ἀφάνταστα τὸ φυσικὸ ρυθμὸ τῆς ζωῆς, ἀλλὰ δὲν θὰ μετέβαλλε, θὰ καθιστοῦσε ἀπλῶς πρὸ θανάσιμο, τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ζωῆς σχετικὰ μὲ τὸν κόσμον, ποὺ εἶναι νὰ φθείρει τὴν ἀνθεκτικότητά στὸν χρόνον.

Ὁ δρόμος εἶναι μικρὸς ἀπὸ τὴν βαθμιαία ἐλάττωσι τῶν ὠρῶν ἐργασίας, ἡ ὁποία ἔχει προχωρήσει σταθερὰ ἐπὶ ἓνα σχεδὸν αἰῶνα, ὡς αὐτὴ τὴν οὐτοπία. Ἡ πρόοδος, ἐξ ἄλλου, ἔχει μᾶλλον ὑπερεκτιμηθεῖ, διότι μετρήθηκε μὲ μέτρο τις ἐντελῶς ἀπάνθρωπες συνθήκες ἐκμετάλλευσής οἱ ὁποῖες ἐπικρατοῦσαν κατὰ τὰ πρῶτα στάδια τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἄν λογαριάσουμε παίρνοντας ὑπόψιν μας κάπως μεγαλύτερες περιόδους, ἢ συνολικὴ ἐτήσια ποσότητα τοῦ ἐλεύθερου χρόνου ποὺ διαθέτουμε σήμερα μοιάζει λιγότερο ἐπιτευγμα τῆς νεότερης ἐποχῆς καὶ περισσότερο καθυστερημένη προσέγγιση στὸ φυσιολογικό.⁸⁵ Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ὅπως κι ἀπὸ

85. Ὑπολογίζεται ὅτι κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα σπανίως ἐργάζονταν κανεὶς περισσότερο ἀπὸ τις μισὲς ἡμέρες τοῦ ἔτους. Ἀριθμοῦνται 141 ἐπίσημες ἀργίες (βλ. Levasseur, *δ.π.*, 329· βλ. ἐπίσης Liesse, *Le Travail*, [1899], σελ. 253, γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργασίμων ἡμερῶν στὴν Γαλλία πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάστασι). Ἡ τερατώδης ἐπιμήκυνσις τῆς ἐργασίμης ἡμέρας εἶναι χαρακτηριστικὸ τῶν ἀπαρχῶν τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασης, ὅταν οἱ ἐργαζόμενοι ἔπρεπε ν' ἀνταγωνιστοῦν τις νεοεισαχθεῖσες μηχανές. Προγενέστερα τὸ μήκος τῆς ἐργασίμης ἡμέρας ἔφτανε τις ἔντεκα ἢ δώδεκα ὥρες κατὰ τὸν δέκατο πέμπτο αἰῶνα στὴν Ἀγγλία καὶ τις δέκα ὥρες τὸν δέκατο ἔβδομο (βλ. H. Herkner, 'Arbeitszeit', στὸ *Handwörterbuch für die Staatswissenschaft* [1923], I, 889 κ.έ.). Ἐν ὀλίγοις, «les travailleurs ont connu pendant la première moitié du 19e siècle, des conditions d'existence pire, que celles subies auparavant par les plus infortunés» (Édouard Dolléans, *Histoire du travail en France* [1953]). Ἡ ἔκτασις τῆς προόδου ποὺ ἐπιτεύχθηκε στὴν ἐποχὴ μας ὑπερεκτιμᾶται γενικὰ, ἀφοῦ τὴν μετροῦμε παίρνοντας ὡς μέτρο μιὰ πολὺ «σκοτεινὴ περίοδος» πράγματι. Ἐνδέχεται, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀναμενόμενη διάρκεια ζωῆς στὶς περισσότερες ἀνεπτυγμένες χώρες σήμερα νὰ ἀντιστοιχεῖ ἀπλῶς στὴν ἀναμενόμενη διάρκεια ζωῆς σὲ

ἄλλες ἀπόψεις, τὸ φάσμα μιᾶς αὐθεντικῆς καταναλωτικῆς κοινωνίας εἶναι πρὸ ἀνησυχητικὸ ὡς ἰδεῶδες τῆς κοινωνίας τῶν ἡμερῶν μας παρὰ ὡς ἤδη ὑπάρχουσα πραγματικότητα. Τὸ ἰδεῶδες δὲν εἶναι καινούργιο· φανερωνόταν καθαρὰ στὴν ἀξιοματικὴ ἀντίληψη τῆς κλασικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ὅτι ὁ ἀπώτατος σκοπὸς τῆς *vita activa* εἶναι ὁ αὐξανόμενος πλοῦτος, ἡ ἀφθονία καὶ ἡ «εὐτυχία γιὰ τὸν κατὰ τὸ δυνατό μέγιστο ἀριθμὸ τῶν ἀνθρώπων». Καὶ τί ἄλλο εἶναι, τελικὰ, τὸ ἰδεῶδες αὐτὸ τῆς σύγχρονης κοινωνίας παρὰ τὸ προαιώνιο ὄνειρο τοῦ φτωχοῦ καὶ τοῦ ἀπόκληρου, ποὺ μπορεῖ ἀπὸ μόνο του νὰ ἔχει μιὰ γοητεία ὅσο παραμένει ὄνειρο, ἀλλὰ μετατρέπεται σὲ παράδεισο τοῦ τρελοῦ μόλις πραγματοποιηθεῖ;

Ἡ ἐλπίδα ποὺ ἐνέπνευσε τὸν Marx καὶ τοὺς καλύτερους ἐκπροσώπους τῶν διαφόρων ἐργατικῶν κινήματων—ὅτι ὁ ἐλεύθερος χρόνος τελικὰ θὰ ἀπάλλασε τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν ἀνάγκη καὶ θὰ καθιστοῦσε τὸ *animal laborans* παραγωγικό—στηρίζεται στὴν πλάνη μιᾶς μηχανιστικῆς φιλοσοφίας, ἡ ὁποία δέχεται ὅτι ἡ δύναμη τοῦ μοχθεῖν, ὅπως κάθε ἄλλη ἐνέργεια, δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ χαθεῖ, ἔτσι ὥστε, ἂν δὲν ξοδευτεῖ καὶ δὲν ἐξαντληθεῖ στὴν ἀγγαραία τοῦ βιοπορισμοῦ, αὐτομάτως θὰ ἐκθρέψει ἄλλες, «ἀνώτερες» δραστηριότητες. Τὸ ὀδηγητικὸ πρότυπο τοῦ Marx σ' αὐτὴν τὴν ἐλπίδα ἦταν χωρὶς ἀμφιβολία ἡ Ἀθήνα τοῦ Περικλέη, ἡ ὁποία, στὸ μέλλον, μὲ τὴν αὐξημένη σὲ τεράστιο βαθμὸ παραγωγικότητα τοῦ ἀνθρώπινου μόχθου, δὲν θὰ χρειάζονταν δούλους γιὰ νὰ τὴν συντηροῦν ἀλλὰ θὰ γινόταν μιὰ πραγματικότητα γιὰ ὅλους. Ἐκατὸ χρόνια μετὰ τὸν Marx γνωρίζουμε τὸ σφάλμα αὐτοῦ τοῦ συλλογισμοῦ· ὁ ἐλεύθερος χρόνος τοῦ *animal laborans* δὲν ξοδεύεται πουθενὰ ἄλλου ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κατανάλωσι, κι ἕσος περὶ σὸς χρόνος τοῦ μένει τόσο πρὸ ἀπληστες καὶ πρὸ ἀκόρεστες γίνονται οἱ ὀρέξεις του. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ ὀρέξεις αὐτὲς γίνονται πρὸ ἐκλεπτυσμένες, ἔτσι ὥστε ἡ κατανάλωσι νὰ μὴν περιορίζεται

ὀρισμένους αἰῶνες τῆς ἀρχαιότητος. Δὲν τὸ ξέρουμε βέβαια, ἀλλὰ ἓνας διαλογισμὸς πάνω στὴν ἡλικία θανάτου ποὺ ἀναφέρεται στὶς βιογραφίες τῶν φημισμένων ἀνθρώπων ἐνθαρρύνει αὐτὴ τὴν ὑπόνοιαν.

πιά στα αναγκαῖα, ἀλλά, ἀντίθετα, νὰ συγκεντρώνεται κυρίως σὲ ὅσα συνιστοῦν τὴν πολυτέλεια τῆς ζωῆς, δὲν μεταβάλλει τὸν χαρακτήρα αὐτῆς τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ περικλείει τὸν σοβαρὸ κίνδυνο νὰ μὴν ἀπομείνει τίποτα στὸν κόσμο προφυλαγμένο ἀπὸ τὴν κατανάλωση καὶ τὸν ἀφανισμό μὲς ἀπὸ τὴν κατανάλωση.

Ἡ μᾶλλον δυσάρεστη ἀλήθεια σχετικά μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι πῶς ὁ θρίαμβος τοῦ σύγχρονου κόσμου πάνω στὴν ἀνάγκη ὀφείλεται στὴν ἀπελευθέρωση τοῦ μόχθου, δηλαδὴ στὸ γεγονός ὅτι ἔγινε δυνατὸ γιὰ τὸ *animal laborans* νὰ καταλάβει τὴν δημόσια σφαῖρα· κι ὡστόσο, στὸν βαθμὸ πού ἡ δημόσια σφαῖρα ἐξακολουθεῖ νὰ κατέχεται ἀπὸ τὸ *animal laborans*, δὲν μπορεῖ νὰ συνιστᾷ πραγματικὴ δημόσια σφαῖρα, ἀλλὰ ἀπλῶς ἰδιωτικὲς δραστηριότητες πού ἐκτίθενται δημοσίως. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅ,τι κατ' εὐφημισμὸ καλεῖται μαζικὴ κουλτούρα, καὶ τὸ βαθύτερο πρόβλημά της εἶναι μιὰ γενικὴ δυστυχία, πού ὀφείλεται ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά στὴν διαταραγμένη ἰσορροπία ἀνάμεσα στὸν μόχθο καὶ στὴν κατανάλωση καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὶς ἐπίμονες ἀξιώσεις τοῦ *animal laborans* ν' ἀποκτήσει μιὰν εὐτυχία, ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ παρά μόνο ἐκεῖ ὅπου οἱ ζωικὲς διαδικασίαι τῆς ἐξάντλησης καὶ τῆς ἀναγέννησης, τοῦ πόνου καὶ τῆς ἀνακούφισης ἀπὸ τὸν πόνο, πετυχαίνουν μιὰ πλήρη ἰσορροπία. Τὸ γενικὸ αἴτημα γιὰ εὐτυχία καὶ ἡ διαδεδομένη δυστυχία στὴν κοινωνία μας (πού δὲν ἀποτελοῦν παρά τίς δύο ὀψεις τοῦ ἴδιου νομίσματος) εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ πειστικὰ σημάδια ὅτι ἔχουμε ἀρχίσει νὰ ζοῦμε σὲ μιὰ κοινωνία μόχθου, πού ὅμως τῆς λείπει ἀρκετὸς μόχθος γιὰ νὰ μείνει ἱκανοποιημένη. Διότι μόνο τὸ *animal laborans*, καὶ ὄχι ὁ τεχνίτης οὔτε ὁ ἄνθρωπος τῆς πράξης, διεκδίκησαν ποτὲ νὰ εἶναι «εὐτυχημένοι» ἢ σκέφτηκαν ποτὲ πῶς θὰ μπορούσαν οἱ θνητοὶ νὰ εἶναι εὐτυχημένοι.

Ἐνα ἀπὸ τὰ προφανῆ ἐπικίνδυνα σημάδια ὅτι ἴσως βρισκόμαστε στὸν δρόμο γιὰ νὰ δημιουργήσουμε τὸ ἰδεῶδες τοῦ *animal laborans* εἶναι τὸ πόσο πολὺ ὀλόκληρη ἡ οἰκονομία ἔχει γίνει μιὰ οἰκονομία σπατάλης, τὸ πόσο ἀναγκαῖο εἶναι νὰ καταβροχθίζονται καὶ νὰ ἀχρηστεύονται τὰ πράγματα σχεδὸν ἀμέσως μόλις παράγονται, προκειμένου νὰ μὴ φθάσει ἡ ἴδια ἡ διαδικασία τῆς παραγωγῆς σ' ἓνα ἀπότομο καὶ καταστροφικὸ τέρμα. Ἀλλὰ ἂν τὸ ἰδεῶ-

δες ἦταν ἥδη ὑπαρκτὸ καὶ δὲν εἴμαστε πραγματικὰ τίποτ' ἄλλο ἀπὸ μέλη μιᾶς κοινωνίας καταναλωτῶν, δὲν θὰ κατοικούσαμε πλέον ἓναν κόσμο, ἀλλὰ ἀπλῶς καὶ μόνο θὰ κινούμαστε μέσα σὲ μιὰ διαδικασία στῆς ὁποίας τοὺς αἰώνια ἐπαναλαμβανόμενους κύκλους τὰ πράγματα ἔρχονται καὶ παρέρχονται, ἐμφανίζονται κι ἐξαφανίζονται, χωρὶς ποτὲ νὰ διαρκοῦν τόσο ὥστε νὰ περικλείουν ἀνάμεσα τους τὴν διαδικασία τῆς ζωῆς.

Ὁ κόσμος, ἓνα σπῆτι οἰκοδομημένο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο πάνω στὴν γῆ μὲ ὑλικά πού ἡ γῆινη φύση παρέδωσε στ' ἀνθρώπινα χέρια, δὲν συνίσταται ἀπὸ πράγματα πού καταναλώνονται ἀλλὰ ἀπὸ πράγματα πού χρησιμοποιοῦνται. Ἄν ἡ φύση καὶ ἡ γῆ γενικὰ συνιστοῦν τὴν συνθήκη τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, τότε ὁ κόσμος καὶ τὰ ἐγκόσμια συνιστοῦν τὴν συνθήκη κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία αὐτὴ ἡ εἰδικὰ ἀνθρώπινη ζωὴ μπορεῖ νὰ βουλευτεῖ πάνω στὴν γῆ. Ἡ φύση μὲς ἀπ' τὰ μάτια τοῦ *animal laborans* εἶναι ὁ μέγας χορηγὸς ὅλων τῶν «ἀγαθῶν», τὰ ὁποῖα ἀνήκουν ἐξ ἴσου σὲ ὅλα τὰ παιδιά της, πού «[τὰ] παίρνουν ἀπὸ τὰ χέρια [της]» καὶ «ἐμπλέκονται μαζὶ» τοὺς στὸν μόχθο καὶ στὴν κατανάλωση.⁸⁶ Ἡ ἴδια φύση, ἂν τὴν δοῦμε μὲ τὰ μάτια τοῦ *homo faber*, τοῦ οἰκοδόμου τοῦ κόσμου, «παρέχει μόνο τὰ σχεδὸν ἀχρηστα ὑλικά ὅπως ἀκριβῶς ὑπάρχουν», πού ὅλη τους ἡ ἀξία βρίσκεται στὴν ἐνσωματωμένη ἐντὸς τους ἐργασία.⁸⁷ Χωρὶς νὰ ἀποσπᾷ πράγματα ἀπὸ τὰ χέρια τῆς φύσης καὶ νὰ τὰ καταναλώνει, καὶ χωρὶς ν' ἀμύνεται κατὰ τῶν φυσικῶν διαδικασιῶν τῆς ἀνάπτυξης καὶ τῆς φθορᾶς, τὸ *animal laborans* δὲν θὰ μπορούσε ποτὲ νὰ ἐπιβιώσει. Ἀλλὰ χωρὶς νὰ βρῖσκει μιὰν ἀνεπιθέσιμη θέση μέσα στὸ κέντρο τῶν πραγμάτων ἐκείνων πού ἡ ἀνθεκτικότητά τους στὸν χρόνο τὰ κάνει κατὰλληλα γιὰ χρῆση καὶ γιὰ τὴν οἰκοδόμησι ἑνὸς κόσμου, τοῦ ὁποίου ἡ ἴδια ἡ διάρκειά βρίσκεται σὲ εὐθεία ἀντίθεση πρὸς τὴν ζωὴ, τούτη ἡ ζωὴ δὲν θὰ ἦταν ποτὲ ἀνθρώπινη.

Ὅσο πιὸ εὐκόλη ἔχει γίνει ἡ ζωὴ στὴν κοινωνία τῆς κατανάλωσης ἢ τοῦ μόχθου, τόσο πιὸ δύσκολο θὰ εἶναι νὰ διατηρήσει

86. Locke, ὁ.π., πρῆρ. 28.

87. Ὁ.π., πρῆρ. 43.

τὴν ἐπίγνωση τῶν πιέσεων τῆς ἀνάγκης ἀπὸ τις ὁποῖες ὠθεῖται, ἀκόμη κι ὅταν ὁ κόπος καὶ ὁ μόχθος, οἱ ἐξωτερικὲς ἐκδηλώσεις τῆς ἀνάγκης, εἶναι ἐλάχιστα αἰσθητές. Ὁ κίνδυνος εἶναι ὅτι μιὰ τέτοια κοινωνία, παραζαλισμένη ἀπὸ τὴν ἀφθονία τῆς αὐξουσας παραγωγικότητάς της καὶ παγιδευμένη μέσα στὴν ὁμαλὴ λειτουργία μιᾶς ἀτέρμονης διαδικασίας, δὲν θὰ ἦταν πλέον σὲ θέση νὰ ἀναγνωρίσει τὴν ἴδια της τὴν ματαιότητα — τὴν ματαιότητα μιᾶς ζωῆς ἢ ὁποῖα «δὲν παγιώνεται οὔτε πραγματοποιεῖται σὲ κάποιο μόνιμο ἀντικείμενο πού νὰ διαρκεῖ καὶ ἀφοῦ ὁ μόχθος [του] ἔχει παρέλθει».⁸⁸

IV. Η ΕΡΓΑΣΙΑ

18. Η ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

Ἡ ἐργασία τῶν χειρῶν μας, σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸν μόχθο τοῦ σώματός μας — ὁ *homo faber*, ὁ ὁποῖος δημιουργεῖ καὶ κυριολεκτικὰ «ἐργάζεται πάνω σὲ κάτι»,¹ σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὸ *animal laborans*, τὸ ὁποῖο μοχθεῖ καὶ «συγχρωτίζεται μὲ κάτι» —, κατασκευάζει τὴν ἀπειρη ποικιλία πραγμάτων πού τὸ ὀλικό τους ἄθροισμα συνιστᾷ τὸ ἀνθρώπινο τεχνούργημα. Εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀλλὰ ὄχι ἀποκλειστικὰ, ἀντικείμενα χρήσης καὶ ἔχουν τὴν διάρκειά πού χρειαζόταν ὁ Locke γιὰ τὴν καθιέρωση τῆς ἰδιοκτησίας, τὴν «ἀξία» πού χρειαζόταν ὁ Adam Smith γιὰ τὴν ἀνταλλακτικὴ ἀγορά, καὶ μαρτυροῦν τὴν πραγματικότητα, πού ὁ Marx θεωροῦσε ὡς τὸ κριτήριό τῆς ἀνθρώπινης φύσης. Ἡ σωστὴ χρῆση τους δὲν ἐπιφέρει τὸν ἀφανισμό τους, καὶ προσδίδουν ἔτσι στὸ ἀνθρώπινο τεχνούργημα τὴν σταθερότητα καὶ τὴν ἀνθεκτικότητα, χωρὶς τις ὁ-

1. Ἡ λατινικὴ λέξη *faber*, συνδεόμενη προφανῶς μὲ τὸ *facere* («φτιάχνω κάτι» μὲ τὴν ἔννοια τῆς παραγωγῆς), δὴλωνε ἀρχικὰ τὸν κατασκευαστὴ καὶ τὸν καλλιτέχνη ὁ ὁποῖος ἐπεξεργαζόταν σκληρὸ ὕλικό, ὅπως λίθο ἢ ξύλο· χρησιμοποιοῦνταν ἀκόμη γιὰ τὴν μετάφραση τῆς ἐλληνικῆς λέξης *τέκτων*, ἢ ὁποῖα ἔχει τὴν ἴδια σημασία. Ἡ λέξη *fabri*, ἀκολουθούμενη συνήθως ἀπὸ τὴν λέξη *tignarii*, δηλώνει εἰδικὰ κατασκευὴ ἐργατῶν καὶ ξυλουργῶν. Δὲν μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω πότε καὶ πού ἐμφανίστηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἡ νεότερη, ἀσφαλῶς, μεταμεσαιωνικὴ ἔκφραση *homo faber*. Ὁ Jean Leclercq ('Vers la société basée sur le travail', *Revue du travail*, τόμ. LI, ἀρ. 3 [Μάρτιος 1950]) ἰσχυρίζεται ὅτι μόνο ὁ Bergson «ἔφριξε στὴν κυκλοφορία τῶν ἰδεῶν τὴν ἔννοια τοῦ *homo faber*».

88. Adam Smith, *δ.π.*, I, 295.